

ואלו המסעות: ממצרים עד לירושלים מהלך ט"ו ימים, ובאנו לבד מהשבחות ובתוכם שבתות ב' או ג' הכל י"ח, ומירושלים עד דמשק מהלך ט' ימים ובתוכם שבת אחת, ומדמשק עד חלף מהלך י' ימים, ומחלף עד קוסדיגא מהלך ל' ימים.

וכאשר באנו לחף בליקלי, ומיד שמעו אנשי קהלתנו ובאו קצת אנשים לעיר בליקלי, וגם באו קצת משכילים בחצי הדרך. וכאשר באנו אל כפר אִיסְפִי יורט באו אנשים רבים ועברנו משם ובאנו אל עין המים הנקרא ניסֶף כְּרָקָא, ושם חכמים וזקנים ומשכילים אנשים ונשים כל אנשי הקהל ובאו כלם לקדם פנינו וקבלו אותנו בסבר פנים יפות ועשו לנו כבוד יותר מדי והביאוננו אל ביתנו בשירים ובזמירות ובזמורים נאים, השי"ת יגדיל מעלתם ויכפיל שכרם, בימיהם יבוא גואל ויגאל אותנו וישלח רפואה למכתינו, ויקיים לפי הפסוק הקטן יהיה לאלף וכו' ³³² והשי"ת ישמרם מכל צרה וצוקה ויעזרם ויפארם ויגדלם אנ"ס, וישמחם בבנין בית המקדש במהרה בימינו אמן.

טו

מסעות ר' משה פוריית מפראג

ת"י (1650)

(תרגום מיהודית-אשכנזית)

ר' משה בן ישראל נפתלי, הנקרא הירש, פוריית היה בן למשפחה חשובה בפראג, שצאצאיה קיימים עד היום בשם פּוֹרְגָס, ומשלח־ידו סופר־סת"ם. הוא עלה לירושלים בעקבות שאר־בשרו הרב מפראג ר' ישעיה הלוי הורוויץ, הידוע בכינויו "של"ה" על שם ספרו "שני לוחות הברית", שעלה לא"י בראשית שנת שפ"ב (סוף שנת 1621) וקיווה לעורר תנועת־עליה גדולה ממרכז אירופה. באגרתו מארץ־ישראל כתב ר' ישעיה הורוויץ: "רבים יבואו שמה וירצו להתחבר לי". ואמנם היו השנים שמסביב לעלייתו שנות עליה מרובה של ספרדים

332 ישעיה ס' כ"ב.

ואשכנזים לירושלים, עד שכותב־הקורות מפליג בשבח גודל העליה בשנים ההן ואומר: „ונתישבה עיר אלהינו מבני עמנו יותר ממה שהיתה מיום גלות ישראל מעל אדמתם, כי מדי יום ביומו היו באים יהודים רבים לשכון בה... ורבים... קנו בתים ושדות ובנו החרבות“. אולם עד מהרה עלתה יד הכורת על הישוב בדמות הפחה העריץ ד' פרוך שמשל בירושלים בשנות שפ"ה—שפ"ז (1625—1627) ודלדל את הישוב בתאות־הבצע שלו, ושארית הפליטה, ובתוכם ר' ישעיה הורוויץ עצמו, עברה לערי הגליל.

אולם אף על פי שלא יכלה עתה להתמלא התקוה לעליה גדולה, לא פסקה העליה ממרכו אירופה לגמרי. יחידים המשיכו לעלות, ואחד מהם היה ר' משה פוריית. ובודאי היתה העליה מתגברת יותר אלולא גזרה קשה שבאה על יהודי מזרח אירופה: הריסת קהילות פולין ואוקריינה ע"י צבאות המלניצקי בשנות ת"ח ות"ט (1648—1649). צרה זו השפיעה לרע על הישוב בירושלים, כי הקהילות ההרוסות לא יכלו עוד לתמוך בישוב, ואף קהילות אשכנז היו צריכות להפנות את תרומותיהן להצלת הפליטים שהגיעו אליהן. מבין שבע מאות אלמנות ועניים שישבו אז בירושלים מתו ארבע מאות ברעב. כך סיפר אז באמשטרדם אחד משליחי ארץ־ישראל, המקובל המפורסם ר' נתן שפירא. מצב זה גרם לו גם לר' משה פוריית שיצא לזמן־מה מירושלים לאירופה בתורת שד"ר או בתורת „שליח לעצמו“ לאסוף תרומות לפרנסתו, וכאמצעי לכך הדפיס את ספרו „דרכי ציון“ באשכנזית־יהודית, הלשון השגורה בפי העם.

הספר מיועד בעיקר לשמש מורה־דרך לעולים. מבשרו חזה הנוסע, שהוא סבל בעליתו מחסרי־דיעה, כי העמים על עצמו חפצים שלא היה לו צורך בהם בירושלים ולעומת זה מכר בפראג בהפסד מה שהיה עלול להיות לו לתועלת בארץ. קם וכתב ספר זה להקנות לעולים מקצת מנסיונו ולהאיר להם את הדרך ילכו בה.

לספר ארבעה שערים, והחשוב שבהם הוא השער הראשון, „שער ביאת הארץ“, שבו הוא מבאר בפרוטרוט את הדרכים לעליה ממרכז אירופה, וכולן דרך קושטא. הדרך האחת היא: וינה—בודפשט—בלגרד—סופיה—אדריאנופול—קושטא. והדרך השניה היא: לבוב—רומניה—קושטא. ומקושטא ואילך הוא מציין שוב שתי דרכים: דרך

הים! קושטא—רודוס—יפו—ירושלים, ודרך היבשה: קושטא—אנקרה—ארם־צובה—דמשק—צפת—ירושלים. הוא מוסר בידי העולה ידיעות מפורטות על מחירים, זמנים, מטבעות וכו' ומשיא לו עצות טובות כיצד לנהוג בדרך, מה לקנות ולמי לפנות, מה יקח העולה אתו ממלבושים, כלים, תכשיטים וספרים.

אחר־כך הוא מתאר בפרוטרוט את חיי ירושלים יום־יום: מיני המזונות המצויים בה: בשר ודגים, פירות וירקות, ומחיר כל דבר, ודבר, ועונת כל פרי וירק, ודרך קנייתו והכנתו, וכיצד להפיק תועלת מכל פרי בעונתו, מסביר בפרוטרוט כמה צריך אדם לפרנסה וכמה לשכר־דירה ולמסים, דרך הלבוש, הנהגות שבין אדם לחברו ושבין איש לאשה, השלטון ויחסו לתושבים, ומזהיר מפני עליה מבוהלת של עניים או של אנשים המקוים להתפרנס מהמסחר ותוחלתם תיכזב באין בפיהם הלשונות השגורות בארץ.

בשער השני, שער התפילה, הוא מתאר בפרוטרוט את מנהגי התפילה בירושלים בחול ובשבת, בצומות ובמועדים, ומספר על מנהגים מיוחדים, כגון נוסח „מי שברך“ לנדיבים המשתתפים בתרומותיהם בהחזקת הישוב, המנהג לומר איכה וקינוח כל יום במשך שלשת השבועות שבין שבעה עשר בתמוז ותשעה־באב, תפילה מיוחדת לפני הכותל המערבי, החובה לשלם לשלטון מס מיוחד מכל ברית־מילה, חתונה וקבורה. שער זה מסתיים בדברי תוכחה על החובה לסייע לעניי א"י.

בשער השלישי, שער הלימוד, מתאר הנוסע את סדר הלימוד בירושלים, את מנהגי הקבורה והאבלות, ומשלב ידיעות שונות על מקומות קדושים בסביבות ירושלים. כאן אנו שומעים מפיו, שלקבר רחל הולכים אנשי ירושלים בהמוניהם בחול המועד פסח ובל"ג בעומר. אגב הוא מספר שמי שרוצה לרכב מירושלים לכל קברי הצדיקים שבארץ צריך להוציא על כך עשרים טאלר, ונראה שהוא עצמו לא היה יכול להוציא סכום כזה ולפיכך לא הלך לשאר חלקי הארץ ואינו מתארם כלל. המקום היחיד שמחוז לירושלים המתואר כאן הוא בית־הכנסת בג'ובר שליד דמשק, וכנראה מפי השמועה.

בשער הרביעי, שער ההזכרה, הוא מתאר את המנהג להזכיר נשמות הנפטרים בכל שבת ויום טוב ואת המנהג למכור לנדיב בחו"ל

או בארץ את זכות הדלקת הנרות בבית הכנסת בשבת ויום טוב, והלה מכבד בזה את ידידיו היושבים בארץ.

ר' משה פוריית, אף על פי שהיה איש שתורתו אומנות, היה בעל חוש-מציאות מפותח וידע יותר מרוב הנוסעים שבזמנו לתאר עניני יום-יום ולקרב לעיני האיש המתעתד לעלות לארץ-ישראל את הארץ שבמציאות.

עד כמה דייק הנוסע בדברים ממשיים אפשר לראות מהערה מיוחדת בעניני המטבע שהוא מקדים לתיאורו. וזה לשונו:

"כל מקום שנאמר כאן "טליר" הכוונה ל"ליבן טליר"¹ גרמני. ואם נאמר "רוטל" הרי זה משקל השווה לחמשה "פונט"² גרמני. ויש גם מידה בשם "רוטל" והיא שווה "פינט"³ וחצי של פראג. ורוטל אחד כולל שתי-עשרה אוקיות, וכל אוקיה כוללת שבעים וחמשה דרהם. וכשנאמר "פארא" הכוונה למטבע כסף, ששלש מהן לשני "פציץ"⁴. וליבן טליר אחד נקבע לשלשים פארא.

התרגום נעשה בידי ד"ר י. ד. וילהלם ונערך על ידי מתוך השואה אל המקור.

הקדמה

הקשיבו איש ואשה האזינו / למשה הסופר מק"ק פראג
תבינו. / ספרי זה כתבתי לעשות חיל / ישבתי עליך יומם
וליל / והשם יתברך עזרני ממרומו / קראו בספרי ותנו שבח
לשמו. / למד לקח הקורא בשכבך ובקומך / להנאתך בצאתך
לדרכך / כי סוף סוף ראיתי / שסכלות עשיתי / כשלארץ
ישראל עליתי / ולא השארתי בפראג מחפצי ביתי / ולשוא
ירושלימה הבאתי / את שכאן קונים בזיל הזול / ואשר מכרתי
בהפסד גדול / הרי זה בארץ יקר מציאות. / כך ראו עיני
מעשה סכלות / של יהודים רבים מתחת השמים / שעלו ברנה
לירושלים / ולא שאלו החשובה שבשאלות / כיצד בירושלם
להתפרנס ולחיות / צווחים וי! וסופקים ידים: / למה עלינו

1 Löwenthaler להבריש טהטליר הגרמני (Reichsthaler).
2 Pfund 2.
3 Pinte 3.
4 Batzen מטבע שווה ארבעה Kreuzer או ששה-עשר Pfennig.

לירושלים / ללא פרנסה, זעף יוסר / מדוע עזבנו את סיר
הבשר? / לכן השתדלתי ליתן לקח טוב / ולהסיר מכם צרה
וצוקה ומכאוב. / שימו אל לבכם שאין לחיות / בלא לחם
לסעוד ובלא מים לשתות / כסף מנלן תשאל גם בירושלים /
עיר הקדש העומדת במרכז העולם / ואל יעלה על דעתך
שמסחר מצומצם / יפרנס פה בירושלם את האדם / אם
ספניולית וערבית ותורכית האדם לא ידע / בירושלם ייחשב
כמת גרידא. / יש כסף ברשותך, לקהל תלוננו, / וריבית עשרה
וגם שנים-עשר למאה ישלמנו / וחונן ומלוה כחפצו יעשנו. /
אולם כפתורי משי הם מלאכה של ברכה, / תבין זאת ותתפרנס
ולא תדע אנחה, / והשם יתן לאיש ואיש לרווחה.

ולספר הזה ארבעה שערים: ושם השער הראשון: שער
השמים וגם שער ביאת הארץ, מורה כיצד להתנהג בדרך וכמה
להוציא בה, והוא גם שער פרנסה; ושם השער השני: שער
התפלה; ושם השער השלישי: שער הלמוד; ושם השער הרביעי:
שער הזכרה. ושערים קראתי אותם משום ששמו של בית המקדש
היה שער השמים כמו שנמצא בגמרא: אף על פי שבית המקדש
חרב בעוונות הרבים, מעולם לא זזה השכינה מכותל המערבי.¹
ושם השער [הראשון] שער השמים ושער ביאת הארץ
ושער פרנסה, ובו נודיע על הדרכים לעלות בהן לירושלם
ממדינות פיהם, מעררין איסטרייך,² אשכנז, פולין, רייסן
וליטא, ועל המטבעות העוברות לסוחר בדרך, ועל ההוצאות
הצריכות בדרך. ושער ביאת הארץ שמו, כי מי שלבו שלם
עם הקב"ה והוא בריא ובידו היכולת, כאשר אבאר להלן אם
ירצה השם, אל יתמהמה אלא יעלה ויבוא בקדושה לירושלם,
לעבוד את השם ביראה ובלבב שלם. וכן כתוב בגמרא: הבא
לטהר מסייעין לו,³ כלומר: הבא לטהר את עצמו, הקב"ה יעזור

1 אין מאמר זה נמצא בגמרא אלא במדרשים שונים: מדרש תנחומא
שמות י' (הוצאת באבער ב' עמ' ה', ו'): שיר השירים רבה ב' ט'; מדרש
תהלים י"א צ"ח, צ"ט: שמות רבה ב' ג'. * בזה"ש, מורכיה, איסטריה.
2 במסכת שבת דף ק"ד עמוד א' ובמסכת יומא דף ל"ח עמוד ב'.

לו בזה. ופירש רש"י ז"ל בדרך הפשט את הפסוק: „וזה שער השמים“: ³ מקום תפלה לעלות תפלתם השמימה. כלומר, בית המקדש הוא מקום התפלות שמשם כל התפלות עולות להקב"ה.⁴ ומדרשו, שבית המקדש של מעלה מכוון כנגד בית המקדש של מטה.

השער הראשון. הוא שער ביאת הארץ

דרכים שונות מוליכות לירושלם, כמו שנבאר להלן אי"ה.⁵ דרך אחת היא לק"ק⁶ ווינא, ומשם שיירה יוצאת לק"ק קושטא. ויש סוחרים שרגילים ליסע מק"ק ווינא לק"ק אובן,⁷ ושמה בהורכית בודון.⁸ ואצל הסוחרים שוכרים מקום ליסע ולחפצים עד אובן, וזה לא יעלה ביוקר. ובעיקר יש להצטייד בפספורט מהקיסר יר"ה,⁹ ואף זה לא יעלה הרבה. ונמצאים אנשי חסד בק"ק ווינא והם משתדלים בדבר ועוזרים. ומק"ק ווינא נוסעים באניה בנהר ושמו דונויא¹⁰ עד ק"ק אובן. ובק"ק אובן אסור לרדת מהאניה עד ששולחים אל הקצינים הראשים של המקום,¹¹ ובאים הראשים ומשתדלים שיתנו לנוסעים רשות לבוא לרחוב היהודים. ובק"ק אובן שואלים ודורשים לחבורה, היינו שיירה, ושלשה שלשה שוכרים עגלה אחת ביחד ומכניסים בה את המטלטלים בנקל. העגלות פתוחות למעלה וסגורות מן הצד במהצלת של קש מחמת הגשמים. דמי המסע לשלשה אנשים בעגלה כזו עד ק"ק בילאגראד¹² ששה רייכס טליר,¹³ ונוסעים תשעה ימים. מק"ק בילאגראד עד ק"ק שופוייה¹⁴ משלמים שלשה אנשים גם כן ששה טליר. ומק"ק שופוייה עד ק"ק אנדר נאפל¹⁵ שלשה אנשים עוד פעם ששה טליר. ומק"ק אנדר נאפל עד ק"ק קושטא ששה טליר מחיר המסע. מוטב לשכור את העגלה בק"ק אובן עד ק"ק קושטא; כי בדרך קשה לפעמים

3 בראשית כ"ח י"א. 4 להקדוש ברוך הוא. 5 אם ירצה השם.
6 5קה קדוש. 7 Ofen. 8 Budun. הוא החלק המערבי של העיר בודפשט.
9 הנקרא בהונגריה Buda. בימי הנוסע היתה Buda תחת שלטון תורכי, ועיר הנבול. 8 ירום הודו. 9 Donau. 10 סנהיני היהודים. 11 Belgrad.
12 Reichsthaler. 13 Sofia. 14 Adrianople. 15 Belgrad.

להשיג עגלה. ושאנו רוצה ליסע דרך קישטא, יסע מאנדר נאפל לק"ק רודוס הקטנה ושמה התורכי ראדשדוא,¹³ ומשלמים מאנדר נאפל עד ראדשדוא לשלש נפשות ארבעה רייכס טליר. בדרך מק"ק וינא עד ק"ק שפויאה ערכם של חמשה אונגרש¹³ שלשה צלמר,¹⁴ ויש מטבע שקוראים שמונים צלמר ספרדים,¹⁴ וזה כשמונים גראשין פולנים, וערכו בכל הדרך, ואפילו בירושלם, רייכס טליר אחד. הליבן טליר¹⁵ אינו עובר לסוחר בדרך כמו בירושלם, ומקושטא והלאה בכל תורכיה ערכו של הרייכס טליר אינו כבארצות האלה, ואפילו בירושלם. דורקיש ישנים — ובפולין קוראם אותם „דרייאר“ ישנים — שווים בכל הדרך עד ירושלם שלשה עשר והצי מהם רייכסטליר אחד, דהיינו דרייאר אחד שוה ששה אשפר,¹⁶ ורייכס טליר אחד שמונים אשפר. ביגדשה ערטור חדשים שווים חמישה מהם רייכסטליר אחד עד ק"ק בילאגראד. ערך הדוקאטים לכל מיניהם בדרך עשרה צלמר פחות מאשר בארצות ההן. דוקאטים של ויניציה, ושמן ציקינין,¹⁷ ערכם בדרך כבארצות האלו, בתנאי שיהיו שלמים במשקלם. בירושלם ערכו של דוקאט ציקינין הוא שני ליבן טליר ושליש. רייאל טליר¹⁸ עובר לסוחר בכל מקום, ואפילו בירושלם, וערכו רייכס טליר אחד. יש מטבע של כסף בירושלם ופארא שמה, וטובעים אותה במצרים. ובבואך לרודוס הגדולה, כמו שאכתב להלן אי"ה,¹⁹ תחליף ליבן טליר אחד בשלשים ושלשה פארא, ואילו בירושלם ערך ליבן טליר אחד שלשים פארא.

בגדי נסיעה קונים בק"ק אובן, ושם הם בזול, וכמנהג תורכיה. ועוד ישתדל הנוסע להגיע לקושטא בחודש אב, כי בכל ר"ח אלול אניות גדולות מפליגות משם ביחד ואפשר לבוא באחת מהן, וגם בטוח ת"ל²⁰ בהן מפני גזלנים. זוהי הדרך

13 Rodosto. Ungrisch דינריים הונגריים. 14 בשם צלמר (= בעל 5) פראו היהודים למטבע הנרמנית Kreutzer. 14* הכוונה כנראה 5 Piaster הספרדי, השווה שמונה Real, ונקרא גם Realthaler. מטבעות אלו היו להן מהלכים במאה ה-16 בפולין. 15 Löwenthaler. 16 Asper. 17 zecchini. 18 Realthaler. 19 אם ירצה ה'. 20 תהלה לאל.

האחת עם הוצאותיה ועם הבגדים והמטבע שצריך עד קושטא. והדרך השניה, שנוסעים לק"ק למבורג²¹ ויש להגיע לשם מיד אחרי הפסח. כי יוצאים משם בשיירה גדולה של סוחרים בחודש אייר, וישאל הנוסע בלמבורג מה לקחת אתו לדרך מכסף עד בגדים, ושם שוכרים מקום מסע אצל הסוחרים עד קושטא. נמצאים שם כמה אנשים טובים המשתדלים בדבר.

שהי דרכים הן מקושטא לעלות לירושלם, ואחת מהן היא בים. בקושטא או ברודוס קטנה²² שוכרים כמה נפשות אניה להפליג לרודוס גדולה, ומשלמים אחד וחצי טליר הנקרא רודוסלי.²³ ואל תשכרו ליסע עד מצרים, כי מצרים מאחרי ירושלם. ולעלות ממצרים לירושלם עולה הרבה כסף, וקשה מאד הדרך ממצרים הן בים והן ביבשה. ברודוס גדולה שוכרים הרבה נפשות, השם ישמרם, אניה ביחד, טום באקיא²⁴ שמה, ואניה כזאת מצוידת בעשרים וחמשה משוטים גדולים, ואם רוח אין להניע את האניה חותרים במשוטים, והאניה בטוחה מגזלנים ומרוח רעה רחמנא לצלן. אניות כאלו אינן מתרחקות מהיבשה. רק יום אחד ולילה אחד עוברים באניה את הים הגדול ואין רואים אלא שמים ומים. וגם אם אניה כזאת נוטה פעם אל צדה, אל תירא ואל תפחד, כי בנשוב רוח טובה, נוטה האניה כמעט תמיד אל הצד, והקב"ה יצילך בכל עת מכל צרה וצוקה אמן. ובשעת ההפלגה מרודוס גדולה משלם כל אחד ואחד מכס שליש ליבן טליר. וכל נפש נותן לרב החובל ארבעה ליבן טליר בעדו. ובעד המטלטלים אשר אתו שכר נסיעה עד יפו, והיא רחוקה מירושלם דרך יום וחצי ביבשה. ואם הקב"ה שולח רוח טובה, נוסעים מרודוס גדולה עד יפו ששה ימים. ביפו יורדים מן האניה, ולכל נפש למגדול ועד קטן חייבים לשלם מכס עשרה-ליבן טליר, וליבן טליר אחד נוסף לשיירה המלווה את הרוכבים לירושלם. בשכר מכס זה נותן המוכסן לכל נפש ונפש חמור לרכב ולשים את חפציו עליו עד ירושלם.

21 Lwów, Lemberg. 22 Rodosto. 23 Rodoli של רודוס. 24 אולִי צריך להיות: קוסטאריא, מהמלה היוונית: κοσμάριον המציינת ספינה גדולה, ביחוד מהמסע הערבי.

דרך של יום וחצי ביבשה. ובשעת פרעון המכס ביפו יבוא המוכסן ויבדוק את מטלטליו של כל אחד ואחד, ואם ימצא דבר הנחשב לסחורה, יש לשלם מכס לחוד. לפיכך, המביא אתו בד לצרכי הבית ולא למכירה, יגזור את הבד, שהכל רואים שאין סחורה בידו. בכל עת מוטב להתפשר עם המוכסן, שלא יחפש בחפצי הנוסע ולא יעכבו. וכשמגיעים לירושלם יש לחכות בחוץ לפני השער עד בוא השתדלן. ולכל נפש משלמים מכס, שני ליבן טליר, ואחר כך נכנסים לירושלם. זאת הדרך מקושטא לירושלם בים, וכל הוצאותיה לנפש חמישים רייכס טליר מווינא עד ירושלם. ומי שנוסע מלמבורג צריך קצת יותר כסף.

הדרך השניה מקושטא לירושלם היא ביבשה בלבד. רחוקה הדרך ההיא מאד מאד, מסע שבעה שבועות בסך הכל, מרחק שלוש מאות וחמישים מיל גרמני בערך. דהיינו, בקושטא עוברים בים לעיר אחרת שגוטאר²⁵ שמה. שם נקבצת שיירה לשיירה. רוכבים על גבי פרדות ולכל נפש אפשר להביא שתי חבילות ומשקלם צענטין²⁵ גרמני. הוצאות הנסיעה הזאת הן לכל הפחות שלשים ושלשה ליבן טליר מקושטא עד ירושלם, והמכס בכלל, ונוסף לזה צידה לדרך וכמה הוצאות קטנות הדרושות בשעת הנסיעה. ועוד, לא כל אחד מתרגל לרכב, וקשה במיוחד לנשים, כי — במחילה — הרגלים מונחות למעלה על גבי החמור והגב נשבר וכואב ואין על מה להשען, ובין כך ובין כך קשה לנסוע. לכן מוטב להזמין לנשים בקושטא אפריון או כסא לקשור אותם על צד החמור ויקל יותר לנסוע. אולם זה יעלה יותר, כי איש אחד צריך ללכת תמיד לפני החמור להוליכו.

ועתה אודיעכם על הקהלות שבדרך לירושלם. הקהלה הראשונה היא אנגריא,²⁶ והשניה חֶלֶב, היא ארם צובא,²⁷ והשלישית חמה,²⁸ והיא חמת, והרביעית דמשק, והיא ארם נהרים. רוב השיירות נוסעות ישר לחמה ולדמשק, ולא דרך

25 Skutari, Üsküdar. 25 Zentner. טאה 5 יטראות (Pfund).

26 Ankara. 27 Aleppo. 28 חֶמָה.

אנגריא וחלב, כי קרוב הוא כמה מילים. ויש נוסעים מדמשק לשופעט, היא צפת תובב"א,²⁹ ומצפת לשכם, ומשכם לירושלם. אין הבדל גדול בהוצאה, אלא שבצפת יש לשלם לכל נפש שני ליבן טליר מכס. אמנם בשכר זה יזכו להשתטח שם על קברי צדיקים הרבה. זאת היא הדרך ביבשה והוצאותיה לנפש מווינה או מלמבורג ועד ירושלם מאה רייכס טליר בסך הכל. והנוסע יקח אתו נאד של עור, שיהא לו בכל עת מים ברכבו על החמור. ועוד יזהר כל אחד שלא יקח אתו תבות גדולות, כי יקשה לו, ובפרט ביבשה, ויבוא לידי הוצאות מרובות. אמנם סדין גדול ועבה מעין אהל יקח אתו, וחמשה מוטות וחבלים שיאהיל יומם בשדה כחום היום, כי על פי רוב חונים ביום ונוסעים בלילה מחמת החום.

כלי מטה אל תקחו אתכם יותר מאשר לצרכי הנסיעה, כי גוצות הן בזול בירושלם אצל קהל האשכנזים. פשתים וסדינים וכתנות ומטפחות וצעפים ומפות ואלונטיות וכיוצא בזה מלבנים לצרכי הבית, קחו לירושלם כל כמה שאפשר, כי כאן הם יקרים ואינם משובחים. ולכתנות שלובשים בדרך אל תהי שפה, ואפילו בירושלם לא כן לובשים, אלא במקום השפה יש להן רק צוארונים קטנים. וגם יביא אתו כל אחד כמה זוגות נעלים טובות ופוזמקאות של צמר טובים לימי החורף ונעלי-בית טובים. כי כל זה אינו מן המובחר בירושלם, ובפרט פוזמקאות, ופוזמקאות חשובים בירושלם, כי לעתים קר בירושלם, אף על פי שלא יקפאו המים. בגדי איש ללבוש בירושלם מביאים אך מעט, כי אינם ביוקר בירושלם. בק"ק אובן³⁰ או בקאמאניץ פאדאלסקי³¹ יקנה כל אחד זוג נעלים וכפה עגולה סרוגה מצמר אדום וסודר ארוך מצמר גפן, כלומר צניפה לכרוך בדרך סביב הראש כמנהג התורכים. ואם הצניפה כולה לבנה, יתפור בה כמה חוטי משי צבעונים חוץ מירוקים.³² ועוד יקנה זוג בתייד סרוגי צמר, כי על פי רוב נוסעים בלילה,

29 תבנה ותכוננו בטהרה בימינו אמן. Ofen 30, כיום: בורפסט.

30 Kamieniec Podolski. 32 כי ירוק הוא צבע המוסלמים המתייחסים למשפחת מוחמד, ואסיר למוסלמים אחרים. ועל אחת כמה וכמה ליהודים.

ועתים קר מאוד בלילות. סנדלי עץ אין לוקחים לגמרי, כי אין נועלים אותם שם.

כלי אשה אפשר ליקח בשפע, בפרט שהנשים לובשות רדיד על כל מלבושיהן כאשר אכתב עוד אי"ה. אבל תזהר כל אחת שלא לקחת אתה שמלות ירוקות, אפילו בנמצא רק חוט אחד מצבע ירוק בכל הבגד, וכיוצא בזה בפוזמקאות, אל תביאו כזאת לארץ, כי גדולה הסכנה לכל הלוּבש ירוק. ועתים תמצא עטרה בטלית וקֶצֶה ירוק, יש לתקן זאת, כי ירוק אסור ליהודים בכל ארץ תורכיה ובירושלם.

משתמשים בירושלם רק בכלי נחושת, אבל נחושת ובדיל יקרים כאן מאוד, לפיכך יביא אתו כל אחד עֶרְבָה של נחושת וכיור נחושת לכבס בו את הלבנים כי בירושלים אופים את הלחם בבית וכובסים את הלבנים בבית. ועוד יביא אתו כל אחד סירי נחושת לבשל בהם, קטנים ואף גדולים, מצופי בדיל מבפנים, ומכסים של נחושת או של ברזל לכסות את הסירים בשעת הבשול. ופן של ברזל להעמיד עליו את הסירים על האש. ומחבת לשלוק בה את הדגים. גם מנורה וגם מכתשת של נחושת, וגם פֶּן לבקבוקים עם בקבוקי בדיל, ונחוץ הדבר גם בדרך. וקערות וצלחות בדיל לצרכי הבית, ודוד לשאב מים מן הבור שליד כל בית. וקרדום וקופיץ ופומפיה וכיור לקחת אתו למרחץ. ובתי המרחץ בירושלם הם ברנך השם טובים ובריאים למדי. וחוץ מזה יש להביא כמה סכינים חזקים לשימוש בבית. מכסף וזהב אל תקחו אתכם הרבה, ואפילו העשיר לא ירבה משום מראית העין. והזהב בזול בירושלם יותר מבחוצה לארץ. וטוב לקחת אתו מנעולים של ברזל לתלות בדלתות החדרים ובארונות.

ספרים מצויים בירושלם ואינם עולים ביוקר, לפיכך אל תעמיסו על עצמכם ספרים הרבה מחמת ההוצאה. בכל זאת יקח כל אחד אתו סדור עבה, וחומש עם שלשה תרגומים, סליחה כמנהג פולין, משניות עם תוספות יום טוב,³³ לבושים³⁴

33 פירוש המשנה לר' יום טוב ליפסון הלר. 34 ספר דינים בשם

זה לר' מרדכי ב"ר אברהם יפה, נדפס בפעם הראשונה בלובלין בשנת ש"ו (1500) ואחריכך פעמים רבות.

של הגאון הרב מהר"ר מרדכי יפה, שומרים לבקר,³⁵ מחזור מנהג פראג, רבות,³⁶ עין יעקב,³⁷ שלחן ערוך, ילקוט;³⁸ הנשים תקחנה דייטש חומש,³⁹ דייטש מחזור, דייטשי תחינות וספרים אחרים בלשון אשכנז. הספרים לשימוש בבית הכנסת יהיו קטנים, כי צר המקום בבית הכנסת ועמודים אין. וצריך להחזיק בידים כל ספר בבית הכנסת.

חוטמים לבנים לתפור אין מן הצורך להביא, כי מביאים די חוטמים ממצרים. המשי זול בשליש מבחוצה לארץ. קנבוס שחור אינו מצוי, ואינו טוב. וכל בעלת בית זהירה תצטיד במחטים ספרדיים ובסיכות גדולות וקטנות כצורך הבית, וגם בכלי סריגה. בטנה מכל המינים לצורך הבית יש להביא, כי כל מיני בטנה יקרים בירושלם. בכל זאת לא כדאי לקחת בטנה דקה ובפרט פרווה פיא[?] דקה משום מראית עין.

בשמים לכל מיניהם מצויים ובזול וקל להשיגם, אך ניצני מושקט אינם שכיחים. כרכום בזול אבל אינו טוב, וזנגוויל הפונט הגרמני בששה צלמר.⁴⁰ כמעט כל המזונות במכרים בירושלם במשקל, ומכל שכן סאורות אחרות. הקמח בירושלם קמח חיטה בלבד, ובשנה כתיקונה הרוטל בחמשה צלמר. בשר כבש בקיץ הרוטל בעשרים צלמר, והוא מצוי, ובחורף אין בשר הרבה, ויקר בשליש יותר. בשר בקר אין, רק לעתים יש בשר תאו, ואינו טוב. אווזים, ברווזים, תרנגולות, תרנגולות הנקראות "קף הינר", יונים, קוראים, מצויים בשפע ובזול. שני מיני שמן מצויים, האחד קרוי "סירג"⁴¹ והוא טוב ובזול, ואפילו טוב משומן-אווז וחמאה. זרעו קרוי שומשומין, אבל אין זה "מואן",⁴² כמו שנוהגים לתרגם שומשום בחוצה לארץ. ומין השמן השני הוא שמן זית, הוא זול מסירג' ואינו טוב כמוהו. ואף אינו נוח למאור כמוהו, ולכן אין מרבים להשתמש בשמן-זית.

35 סליחות ותפילות לאימירת הבקר. 36 מדרש רבה. 37 ספר ייקוטי האגדות שבתלמוד לר' יעקב בן חביב. 38 ילקוט שמעוני, כולל ייקוטי מדרשים. 39 הפונט לפר. "צאניה וראינה" ביהודית-אשכנזית לר' יעקב בן ר' יצחק סיאנוב. 40 Kreutzer (שם מטבע). 41 "שמן שומשום". 42 Mohn, שרג.

צנון רך, לפת, כרוב, כמה מיני הסא, וגם בצל, פטרוזיליה, סלק, הכל בזיל הזול, ועונתם כמעט כל השנה. מלפפונים ירוקים, הקרויים באשכנז קומרין,⁴² מתחילים למכור בסוף אדר ועונתם כל הקיץ. גזר, סלק, כרוב, עונתם חצי שנה, ומתוקים הם מאוד ובזול. לימונים גדולים לרקיחה הם אחד בצלמר וחצי. תפוחי זהב ולימונים עונתם כל החרף. ששה תפוחי זהב בצלמר אחד, לעתים מוכרים גם שמונה בצלמר, לימונים גדולים שנים בצלמר אחד. יש גם לימונים קטנים וחמוצים, וטובים הם, והמָאָה בחמשה צלמר, ולעתים אפילו בזול יותר. מהם סוחטים מיץ-לימון, שומרים את מיץ הלימון בכוסות ונותנים עליו קצת שמן זית, והמיץ נשאר רענן כל השנה. רמונים שנים בצלמר אחד. את הזיתים קונים במדה כשהם ירוקים וכובשים אותם בבית, והם בזול. ולעתים יש צלפים (קאפריז) ירוקים שכובשים בבית. פטריות, פיפרלינג*⁴³ בגרמנית, הן בזיל הזול. מלח בזול מאד. ביצים בקיץ עשרים בצלמר, ובהורף שתים-עשרה בשלשה צלמר. ויש שומן אווזים מאווזים מפוטמים, ובפרט לפני הפסח, כי אנחנו האשכנזים אין אנו אוכלים שמן בפסח מכמה טעמים.⁴⁴

בחורף מוכרים דגים טריים גדולים וקטנים, ומיניהם שונים לגמרי מהמינים שבהו"ל. ושולים את הדגים מהים ומביאים אותם לכאן, מהלך יום וחצי. לפיכך אין לנו דגים טריים בקיץ, כי מביאים אותם מתים, ויש חשש שיסריחו בדרך. אבל דגים יבשים ומלוחים, גדולים וקטנים, עונתם כל הקיץ, הם טובים ובזול, ושותים עליהם חמיצה טובה. עונת הגבינה הטריה מתחילה באדר, והיא חידוש גדול וטובה היא כשמנת נקיה. גבינה כזאת עולה שמונה-עשר צלמר הרוטל. ויש גם גבינה יבשה ישנה, והרוטל — בשלשים צלמר. גבינה יבשה עונתה כל השנה. חלב מוכרים כל השנה, ויהודים מביאים את החלב אל הבתים.

פירות מכל המינים בשפע, דהיינו תפוחים, אגסים, שזיפים,

42 Kummern כך קוראים בכמה מחוזות באשכנז למלפפונים.

* 42 Pfifferling. 43 מחשש. שנתערבו גרעיני חסה בתוך זרעיני השומשום.

משמשים גדולים וקטנים, אפרסקים, לוזים, אגוזים תורכים
 ושקדים ירוקים שאוכלים בקליפה, כי ירוקים הם. גם שקדים יבשים
 יש ומשמשים יבשים, צמיקים גדולים, חרובים, תאנים, גרוגרות
 וגרגרים (יאדים) גדולים מאד, גם תותים גדולים. קנה-סוכר,
 היינו כקני סוף הגדלים על שפת הנהר, עבים ודקים. ומקלפים
 את הקנים ותוכם סוכר טהור. וזולתם כאן כמה פירות אחרים
 שאינם ידועים בחו"ל. צמוקים מלווינקה טובים מצויים, ובזול,
 ועשבי בשמים הרבה, ובפרט רוזמרין — עונתם כל השנה.
 חרדל בזול מאד.

עונת הענבים מתחילה בראש חודש תמוז ומסתיימת אחרי
 חנוכה. אחרי ראש השנה מתחילים בעשיית יין, כל אחד
 בביתו. קונים את הענבים במשקל, ובשנה כתיקונה רוטל
 ענבים בשני צלמר ומרוטל ענבים עושים חצי רוטל יין, בערך
 שלשה זיידל של פראג⁴³ או מאס⁴⁴ אחד של פרנקפורט.
 היינות חריפים ומתוקים. אין סוחטים את הענבים אלא שמים
 אותם בשקי בד גדולים ודורכים אותם ברגלים. והנשאר אחרי
 הדריכה משרים במים בכדי חרס שבעה ימים עד שנספג
 במים, ושורפים ליי"ש בדוד כמו בחו"ל. מי שאוהב יין
 מורתח, שופך את התירוש כשהוא יוצא מהשק מיד אל הדוד
 ומרתיה אותו עד שישאר מחציתו, וכשמתקרר נותן את היין
 בכדים של דרס לשמירה, והרי זה מאלוויר⁴⁵ מן המובחר. את
 הקצף יש להוריד מן היין המורתח, ומשתמשים בו גם לעשיית
 יי"ש. ומי שרוצה בדבש-ענבים ירתיח את התירוש עד
 שישאר הימנו רבע, והוא דבש. וגם עושים רבה מענבים. ואם
 יחמיץ היין שורפים אותו ליי"ש. וגם מצמוקים ותאנים שמשרים
 במים עד שמתרככים כל צרכם עושים יי"ש טוב. אנו בני
 ארץ-ישראל נוהגים לעשר את היין ואת היי"ש. יש גם דבש
 דבורים, הרוטל בארבעים ושמונה צלמר, ודבש חרובים, והוא
 דליל ושחור, הרוטל בשמונה צלמר. דלועים יש גדולות וקטנות
 והן טובות ובזול, ועגולות הן. ויש מין אחר עגול והם גדולים
 מאד והם משביעים מאד ומצננים ומרוים את הצמאון, שמם

⁴³ Seidel ⁴⁴ Maass ⁴⁵ Malvasier

כרפוס.⁴⁵ מצוי בירושלם טבון כשר למדי, והרוטל בעשרים וחמשה צלמר.

בשנה הראשונה לעליתו לירושלם, צריך היהודי כסף יותר מבשאר השנים, כי טרם ידע כל צרכו, כיצד לקנות לתועלתו. ואעפ"י שעומדים לימינו בעליתו ומלמדים אותו מה לקנות, הרי יש לקנות בשנה הראשונה כלי חרס וכדים לשמור בהם יין וחומץ ומים שאובים. ויש להזמין שולחן וספסל ומטה. את שכר הדירה משלמים לשנה אחת למפרע, וכמה מטלטלים צריך לקנות, כפי שתראו אי"ה לטובה. על כל אחד לדעת מתי לקנות צרכי בית ומתי מצוי כל דבר בשפע ובזול. עת לקנות חיטה בתמוז ובאב. ומי שנותן בעצמו את החיטה לטחון, יש לו גם סלת הנקרא בירושלם „זעמלה“. ומוכרים „זעמלה“ גם בטחנה. ומשעורה עושים גם גרש־שעורה. עת לקנות בצל ושום ואורז ואפונה ופחמי־עץ באב ובאלול, ושמן בחשון. האשה אופה את לחמה ואת חלות־השבת בביתה, כאמור לעיל, ואם אין תנור בבית מביאים את הלחם ואת החלות לאופה, והכל בחזקת כשרות גמורה. התנורים קרובים לרובע היהודים, ונמצא גם אופה יהודי. והרוצה יוכל לשפות שאלט⁴⁶ אצל האופה, ומתעסקים בזה רק יהודים. וכל מיני עוגות ותבשילים אפשר לאפות ולבשל ולטגן אצל האופה בכל שעה במשך כל השבוע, כרצון איש ואיש, והשכר מועט. האופה מסיק את התנור מהשכמת הבוקר ועד הערב, ומי שרוצה דבר קטן או גדול יזכה בו במשך כל היום.

קמח לפסח מכין כל אחד לעצמו, אבל יש גם קמח לפסח בשוק. רוב האנשים קונים את החטה בתמוז ותולים אותה, שלא תהא לחה ושלא תנבוט, ומי שקונה אותה בחורף או לפני הפסח, עליו לבדוק אם לא היתה לחה. ושולחים את החטה לטחנה שבה נמצאים יהודים ואבני הרחים סותתו. הטחנות קרובות ל[רובע ה]יהודים, ומניעים אותן בסוסים ובחמורים. אין מנפים את הקמח בבד אלא בכמה נפות. שכר דירה גדולה שמונה ליבן טליר לשנה, ודירה קטנה

Kürbis 45 והכונה לאבטיח אדום. 46 חמין יִשְׁבֵּת.

חמשה עד ששה ליבן טליר. והדיירים בחצר ההקדש, שבה נמצאים בית הכנסת של ר' ליב, ושני בתי מדרש, צר להם המקום וקשה להם מאד בגלל המים. לעומת זאת יכולים הם להשכים כל יום לשומרים לבקר. אבל האנשים שאינם דרים בחצר ההקדש אינם יכולים להשכים לשומרים לבקר, כי מיד אחרי תפלת מעריב סוגרים את חצר ההקדש ואין חוזרים ופותחים אותה עד עלות השחר. ובליילה ובהשכמת הבוקר סכנה להתהלך ברחוב. לפיכך צריך לסדר עם השררה בימי הסליחות ועד אחר יום כיפור שיהא מותר לצאת גם לפני עלות השחר. ואלה שדירתם אינה בחצר ההקדש, יש להם מקום לרווחה. ומספר הדיירים בדירה אחת אינו גדול כמו בחצר ההקדש. ויש להם מים יותר בבתיהם.

המים טובים ובריאים, כאשר אכתב להלן א"ה, ומי שרוצה, ממתיק את המים בשוש⁴⁷, הרוטל בעשרים צלמר, או מוסיף מיץ לימון או מיץ רמון למים. דיירי חצר ההקדש מעטים, כי החצר צרה מאד. המים שבירושלם מי גשמים הם ולא מי מעינות. ומתחת כל בית נמצא בור גדול מסויד בסיד וסגור למעלה, פרט לחור קטן שדרכו נכנסים המים ודרכו הם נשאבים. ובשנת בצורת קונים מים מהתורכים המביאים אותם אל הבתים בנווד של עור. מחיר המים לכמה אנשים הוא שמונה צלמר בערך. בכל הקיץ אין גשמים יורדים כלל, אלא ימות הגשמים הם בכסלו, טבת, שבט אדר, ואם לא ירדו גשמים לבורות, עושים תשובה תפלה צדקה כדון. עתים ירד שלג בחורף ואין הוא עומד אלא נמס לרגלי ההולכים ברחוב, והטעם כי אין כפור בירושלם בחורף, כאמור לעיל.

כל בעל בית, בין עשיר ובין עני, ואפילו אם אין לו בית, חייב לשלם מס המלך הנקרא „חראטש“⁴⁸ חמשה ליבן טליר לשנה, חציו בקיץ וחציו בחורף.

נשים ובתולות, אשכנזיות וספרדיות, ואפילו נשי התורכים, מכסות בלכתן ברחוב את ראשן ואת כל בגדיהן בצעיף הנקרא ליזאר,⁴⁹ דהיינו בצעיף שקוף מצמר גפן כסדין. מחירו שני

47 שרשיצמה מתוקים. 48 כ'ראג', סטנצנולת. 49 אל-אזאר.

ליבן טליר, גם שלשה ליבן טליר, והרבה מהם מצוי למכירה. הספרדיות והתורכיות משימות לנגד עיניהן בלכתן ברחוב ארג שחור ושקוף עשוי שער, ורחבו חצי אמה של פראג וארכו שלש שמיניות אמה, והארג הזה קרוי „פִּיטְשָׁה“⁵⁰ וכל זה עושות משום צניעות. לזקנות אין שום צעיף לנגד העינים.

בירושלם ובכל ארץ תורכיה אין שען כלל, אלא קובעים את הזמנים לפי השמש. ובצהרים מתחיל תורכי לזמר על מגדל גבוה מאד, ושלש שעות לפני צאת הכוכבים הוא חוזר ומזמר וזה נקרא „לסאר“⁵¹ וכל לילה, בשתי שעות בלילה, מכים בתפים אצל הבֵּשֶׁה⁵² וזה נקרא דקה,⁵³ ומודיעים בזה שאסור לכל אדם, ואפילו ליִשְׁמַעְאֵל לצאת לרחוב. והסואבשה,⁵⁴ כלומר משנה הבשה,⁵⁵ רוכב בלילה, ואם ימצא מישהו ברחוב, יש בידו לשים אותו במאסר, וכיוצא בזה מי שאין ביתו סגור, ויקנס אותו. וכל זה שיהא האדם נזהר ליִשֵּׁב בלילה בביתו. ושתי שעות לפני עלות השחר חוזרים ומתופפים את הדקה כאמור לעיל, סימן שמותר לצאת לרחוב. רק אנו האשכנזים איננו יוצאים עד אור הבוקר, כי אין אנו יודעים את הלשונות שנוכל להשיב אם נפגש מישהו.

סכנה גדולה למי שמכה את אשתו, מכל שכן למי שמכה את חברו, ומכל שכן למי שמרים יד נגד תורכי חס ושלום. כיוצא בזה סכנה לריב זה עם זה, הן איש והן אשה, וכל זה שיהא שלום בבית ובחוץ.

קצת יהודים ספרדים יש להם דירות וחנויות בכל מקום למכור בהן כל מיני סחורות. וביניהם בעלי־מלאכה הרבה. וכן אם אשכנזי בקי במלאכה, הרשות בידו לעבוד ולהתעסק במסחר. אולם אנו האשכנזים איננו יודעים את הלשונות לדבר עם כל הגוים, ולפיכך אין אנו עוסקים במסחר. בחול המועד אין פותחים את החנויות, וכל שכן שאין עוסקים במלאכה. ירושלים על ראש ההר והרים גבוהים יותר סביב לה.

⁵⁰ צעיף בפרסית. ⁵¹ אל־עכר (תפילת מנחה). ⁵² הפחה. ⁵³ אֶל־

דקה, הכאה בתופים. ⁵⁴ צובאשי, קציז־סטרה. ⁵⁵ פירוש זה של

המלה אינו נכון.

וירושלים עיר גדולה מוקפת חומה עבה גבוהה. ובקצה החומה
 במורד לבית החיים אבני גזית עצומות נמצאות בחומה. יש
 לשער שהללו מבית המקדש הן. ובאבן-גזית אחת שבחומה
 חקוק באותיות גדולות מאד ב"ת ויר"ד ותי"ו כלומר "בית".
 מקום בית המקדש בפינת הר המוריה מול הר הזיתים, ולפנים
 מן החומה. ומחוץ לחומה באותו מקום כמה עצים, ויש אומרים
 ששם היה נאחו האיל של עקדת יצחק אבינו ז"ל. שנים עשר
 שערים למקום המקדש, ושנים מהם סתומים.⁵⁵ ליהודי אסורה
 הכניסה למקום בו עמד בית המקדש. בו במקום נמצא הכותל
 המערבי, וליהודים מותר לבקר שם מן הצד החיצוני של
 המקום, ולא מן הצד הפנימי. בכל זאת אנו עומדים ומתפללים
 במרחק מה מן הכותל המערבי, כי מפני הקדושה אין אנו
 מתקרבים לכותל המערבי. בפנה אחת של ירושלם בנויה
 מצודה, ויש אומרים שהוא מגדל דוד, דהיינו שנבנה עוד בימי
 דוד המלך עליו השלום. הכל מצוי בירושלם, כסף וזהב וסחורות
 לרוב, וכל דבר קטן וגדול וכל מיני מטלטלים, וכל מיני מאכל
 ומשקה, אולם אין הממון מצוי בשפע, כמו שכתבתי לעיל.

הירדן רחוק מירושלים מהלך חצי יום.

וכל מה שכתבתי שהכל טוב וזול בירושלם, פירוש הדבר,
 שלעשיר הכל בזול, אבל לעני בירושלם צר לו יותר מבכל
 העולם, כי בעוונותינו הרבים הקהלה שקועה בחובות, ולפיכך
 אין בידה להרבות וליתן לעני. בפרט אחרי החורבן הגדול
 במדינות פולין⁵⁶ בעוונותינו הרבים אין בכלל מה ליתן צדקה.
 כי אין בידם לשלוח כמנהגם כמה אלפים מדי שנה בשנה.
 והקב"ה ירחם על עניי ירושלם ועל עניי כל ישראל, אמן.
 תקנה בירושלם שלא ליתן לבן-אדם הספקה אלא אם יוציא
 כתב מקציני פרנסי אלופי הגבאים דארץ-ישראל החונים בק"ק
 לבוב היא למבורג.

בכל עת ועונה תצטיד היטב, / אם את קהלתך אתה עוזב. /
 ואל תכאיב את לבך ואת בשרך, / כאשר למדתיך לטובתך

⁵⁵ הכוונה לשערי רחמים. 56 בשנות ה"ח ות"ט (1648—1649) ע"י
 חיליות הסטניצקי.

ולשכרך. / בשום אופן לא יעלה ויבוא, / הבחור הצעיר לקרתא דפה. / צווחים וי ובאים לירושלים בטרוניה / שהחתן מאבד כאן את הנדוניה. / אם עשיר הוא ואם רש / קוץ ודרדר הריהו דש. / הצעיר ישאר במקום שקם, / אם עם הארץ הוא, אם תלמיד חכם. / רק זקנים יעלו ומעות בידם, / לצעירים לא יתנו צדקה בירושלם / אף אם ישבו כאן שנות מאתים, / לכן לא ישלחו את כספם על פני המים. / העשיר בעשרו לב ישים / להביא אתו צידה לשלש שנים / ימים הרבה יעברו לפעמים / עד אשר ממונם לארץ שולחים. / אם כי חרב המקדש בעוונות / טובה הארץ מאד מאד / ארץ תפארת מבאר שבע עד דן / כפי שכבר כתב לבנו הרמב"ן.⁵⁷

השער השני, הוא שער התפלה

בו אודיע דבר התפלות בירושלים / של ערב ובקר וצהרים / לעבוד בהן שוכן שמים / בכל עת ושעה תאמר חס ושלום / ותתפלל — שמא תמות היום / ומה יצילך מיסורי גיהנם. במוצאי שבת לפני התפלה מחלק השמש עשבי בשמים, הקרויים רוֹזְמָרִין, וכשמברך החזן בברכת ההבדלה „בורא מיני בשמים“ מריח כל אחד ואחד בבשמים שלו. עם צאת הכוכבים מתהיל החזן לומר „לדוד ברוך“⁵⁸ ו„למנצח בנגינות מזמור“⁵⁹ ואומר חצי קדיש ו„והוא רחום“, ואחרי „עלינו“ אומרים קדיש יתום, ואחרי קדיש יתום „ברכו את ה' המברך“ והקהל עונה „ברוך ה' המברך לעולם ועד“. וכן המנהג בשאר הימים בתפלת מעריב לומר „ברכו“ אחרי קדיש יתום, זולתי בליל שבת ובליל חג. אין היתום אומר ברכו אחרי קדיש יתום, וכן אין החזן אומר חצי קדיש בליל שבת ובליל חג לפני תפלת מעריב כדרכו בחול, ובקדוש לבנה לפני אמירת „שלום עליכם“ איש לרעהו, אומר הקהל „למנצח בנגינות מזמור“ ו„עלינו“ וקדיש יתום ואחרי כן אומרים זה לזה „שלום עליכם“. ולא מצאתי טעם לאמירת „עלינו“ בשעת קדוש לבנה, ונראה לי שהטעם

⁵⁷ ר' משה בן נחמן. (עיין אגרתו זו בספרי „אגרות ארץ ישראל“ עמ' 83—85). ⁵⁸ תהלים, מזמור קמ"ה. ⁵⁹ תהלים מזמור ס"ו.

שלא יאמרו שתי רשויות הן. וטעם אחר שמעתי מפי אחי האלוף הר"ר גוטמן פורית יצ"ו: מאחר שיהושע תקן "עלינו" לפני יהושע כפני לבנה,"⁶⁰ אומרים עלינו לכבוד יהושע.

ביום ראשון בהשכמה מתפללים "שומרים לבקר" כמו בחוצה-לארץ ואומרים תהלים, ובכל יום אחרי אמירת תהלים אומרים "תמניא אפיה"⁶¹ כולו ומזמור ע"ט ופ"ג ומזמור של אותו יום ומזמור כ"ה. ומשהאיר היום מתעטף החזן בציצית ומתחיל ב"אדון עולם" ומתפלל עד "עוטר ישראל בתפארה", מניח תפלין בברכה ומתפלל עד "ברוך שאמר" ואומרים קדיש דרבנן. אחר כך אומר החזן בקול "ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד" והקהל אומר אחריו, וכן שלש פעמים, והחזן והקהל אומרים ביחד "ככתוב בתורתך ה' ימלוך לעולם ועד ובדברי קדשך כתוב לאמור והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד ובתורתך כתוב לאמור שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד", ואומרים "למנצח בנגינות מזמור" וקדיש יתום, והחזן אומר "ברוך שאמר" ופסוקי דזמרא. קריאת שמע קורא החזן בקול בטעמי המקרא. גמר הקהל שמונה-עשרה פורסים על שמע, ואחרי הקדושה יוצאים הכהנים מבית הכנסת ונוטלים את ידיהם בחצר. באמור החזן "כי לישועתך קוינו כל היום" אומר הקהל אחריו "כי לישועתך קוינו כל היום" ומשסיים החזן "הטוב שמך ולך נאה להודות" הוא אומר בקול "כהנים", כי הכהנים עולים לדוכן כל יום בשחרית, ובשבת יום טוב ובשאר הימים שיש בהם מוסף, גם במוסף. אחרי שמונה-עשרה מתחיל החזן לומר "סלח לנו" עד "כי רבו עוונינו", "אל ארך אפים" ועד "ושם נאמר", "ויעבור ה' על פניו" עד "לכל קוראיד", "יהי ה' אלהינו עמנו" וכו' "רחום וחנון ה' וכו', "והוא רחום" וכו' "שלום רב לאוהבי תורתך" וכו', "לי קור רשעים לאבדני עדותך אהבוני", "מן המצר", "כרחם אב על בנים" עד "ביום קראנו", "סלח נא לעוון" עד "על עירך ועל עמך", "אלהינו ואלהי אבותינו תבא לפניך" עד

(60) מאמר חו"ל בספכת בבא בתרא דף ע"ה עמוד א'. 61 תהלים מזמור קי"ט, המסודר בסדר א"ב, כל אות שמונה פעמים.

„אבל אנחנו חטאנו“, „אשמנו בגדנו“ עד „ולא שוה לנו“, „ואתה צדיק“ עד „ואנחנו הרשענו“, „הרשענו ופשענו לכן לא נושענו“ וכו', „אל מלך יושב“, ויעבור ה'“, „רחום וחנון“ וכו' עד עלינו, קדיש יתום. ומכריזים על פתיחת הארון ואומרים „אנעים זמירות“.

בתפלת מנחה מתעטף כל הקהל בציצית ומניח תפילין והחזן מברך ברכת תפילין בקול כמו בשחרית ואומר „אשרי“. אחרי חזרת הש"ץ אומרים „סלח לנו“ וכל התחינות כמו בשחרית, ואח"כ „רחום וחנון“, קדיש, עלינו, קדיש יתום. תפלת מעריב מתפללים אחרי צאת הכוכבים כדין. לפני תפלת מעריב אומר החזן „שיר המעלות הנה ברכו את ה'“, „ה' צבאות עמנו משגב לנו אלהי יעקב סלה, ה' צבאות אשרי אדם בוטח בך, ה' הושיע המלך יעננו ביום קראנו, הושיע את עמך וברך את נחלתך ורעם ונשאם עד עולם. מי יתן מציון ישועת ישראל בשוב ה' שבות עמו יגל יעקב ישמח ישראל. בשלום יחדיו אשכבה ואישן כי אתה ה' לבדך לבטח תושיבני. יומם יצוה ה' חסדו ובלילה שירה עמו תפלה לאל חי ותשועת צדיקים מה' מעוזם בעת צרה. ויעזרם ה' ויפלטם. יפלטם מרשעים ויושיעם כי חסו בו“, „למנצח בנגינות מזמור שיר“ וכו', חצי קדיש ועד „עלינו“, קדיש יתום.

ביום שני אחרי חזרת הש"ץ מתחיל החזן „סלח לנו אבינו“ וגומר את הכל עד „על עירך ועל עמך“. „אלהינו ואלהי אבותינו אנשי אמונה אבדו“ וכו' „אל מלך“, „ויעבר“, „אלהינו ואלהי אבותינו תמהנו מרעות תשש כחנו מצרות“ וכו' „אל מלך“, „ויעבר“, „אלהינו ואלהי אבותינו אל תעש עמנו כלה“ ככתוב בתקון ערב ראש חדש, עד „אסירי תקוה“, „אלהינו ואלהי אבותינו תבא לפניך“ עד „כי ירבה לסלח“ כאמור לעיל. „מה נאמר לפניך יושב מרום“ עד „ותמחול לנו על כל פשעינו“ כמו שאומרים בערב יום הכפורים במנחה. „וסלחת לעווננו“ וכו' עד „השיבנו ה' אליך ונשובה“ „אל מלך“, „ויעבר“. ואחרי הסליחות אומרים „והוא רחום“ הגדול עד סוף התפלה. וביום החמישי אומרים בסליחות כביום השני, וביום השלישי, ביום

הרביעי וביום הששי אומרים הסליחות כביום הראשון.
 ביום הששי בבקר עובר החזן על פרשת השבוע בספר תורה.
 ואחר כך מגיה הסופר את ספר התורה שלא תמצא בו טעות
 ביום השבת. וסמוך לצהרים ביום הששי ממלאות נשים צדקניות
 שמן במנורות ובכוסות בבית הכנסת של האנשים ובעזרת
 הנשים. יש נר תפלה לכל בעל בית וגם נר שבת לנשים. ולהלן
 בשער האזכרה אבאר את הענין אי"ה. אנשים צדיקים מטאטאים
 את בית הכנסת לכבוד המקום ולכבוד שבת ויום טוב. ביום
 ששי במנחה מתעטפים בציצית ואין מניחים תפילין. אחרי
 תפלת מנחה אומר החזן בקול „במה מדליקין“⁶² והקהל אומר
 אחריו לאט. תוך כדי כך מדליקים את הנרות בכל המנורות
 ובכוסות. אחר כך אומר החזן עם הקהל את ששת המזמורים
 של קבלת שבת פסוק בפסוק. ואחר כך מקבלים את השבת
 כמו בחוץ-לארץ. אחרי קבלת שבת שולחים את השמש לראות
 אם התנור שבו טומן כל הקהל את ה„שאלט“⁶³ סגור כל צרכו.
 שלא יגיעו לידי חלול שבת ח"ו.⁶⁴ מעריב מתפללים מבעוד יום
 כמו בחוץ-לארץ. אחרי „עלינו“ שר החזן „יגדל“. ואם חלה
 בשבת או ביום טוב רשות של ההדלקה לפלוני, כאשר אבאר
 להלן אי"ה בשער האזכרה, מכריו השמש אחרי „יגדל“ בקול:
 „יאייר אורו של ר' פלוני“.

בשבת בשחרית מתחיל החזן ב„יגדל“ ו„אדון עולם“ ומתפלל
 עד „ברוך שאמר“ ואומרים קדיש יתום ומתעטפים בציצית
 בברכה. ואומרים תהלים ותמניא אפיה⁶⁵ ו„מזמור שיר ליום
 השבת“⁶⁶ וקדיש יתום. ואחר כך „ברוך שאמר“. את היוצרות
 מתפללים כמו בפולין. אחרי „אין כמוך“ מכריזים על מצוות
 העליות כמו בחוץ-לארץ. בשבת קוראים עשרה לתורה ובכללם
 שלישי וששי ואחרון, ולא יותר, ומפטיר. וכשהחזן קורא את העולה
 לתורה, מברך הקהל אותו ב„לכבוד“, ולפני ברכתו הראשונה
 על התורה אומר העולה: „ה' עמכם“, ובעזבו את ספר התורה
 קורא כל הקהל אליו: „חזק וברוך“, וזה עונה: „ברוכים תהיו“.

⁶² משנה שבת פרק כ'. ⁶³ חמין לשיבת. ⁶⁴ חס ושלום. ⁶⁵ תהלים
 מזמור קי"ט. ⁶⁶ תהלים מזמור צ"ב.

בראש השנה, ביום א' דסוכות, ביום א' וז' דפסח ובשבועות אין קוראים לתורה יותר מחמשה ומפטיר, וביום הכפורים ששה ומפטיר. ראש השנה, יום כפור, סכות, פסח ושבועות שחלים להיות בשבת קוראים בהם עשרה, כמו בשבת, ומפטיר. בשמיני עצרת, שהוא בירושלם שמחת תורה, קוראים עשרים וחתן תורה וחתן בראשית ומפטיר. ואם חלה חתונה באותו שבוע, קוראים עשרים ומפטיר, ואם יחול ברית מילה בראשית השבוע, יעמוד בעל הברית סגן בשבת שלפניו וקוראים חמשה עשר, ואם רוצים קוראים אחרי שבעת הקראים הראשונים עוד פעם כהן ולוי. והוא הדין בחתונה ובשמחת תורה. אורת, בין בעל בית ובין בחור, מחויב לעלות לתורה בשבת הראשונה. וכן מי שרוצה לברך ברכת הגומל אחרי מחלה מסוכנת או משום סבה אחרת, אף הוא מחויב, וגם בעל ההדלקה בשבת. קוראים עשרה, והמחויבים בכלל, ומפטיר.

אחרי „יקום פורקן“ אומר החזן בקול רם „מי שברך“ לכל הגבאים העוסקים בעניי ארץ־ישראל שבחוצה־לארץ, ומזכירים כל אחד בשם. ומברכים ב„מי שברך“ את כל הקהלות והישובים השולחים כסף לירושלם כדי להחזיק ידי לומדי תורה. ומברכים ב„מי שברך“ את היחידים השולחים כסף לירושלם. וזה לשון ה„מי שברך“: ⁶⁷ „מי שברך אבותינו אברהם יצחק ויעקב משה ואהרן דוד ושלמה, הוא יברך את כל הקהלות הקדושות וישובים שבחוצה־לארץ בעבור ששולחים מנדבת לבם ממנום להחזיק ידי לומדי תורה ולעניי ארץ־ישראל ולעיר הקדש ירושלם, בשכר זה הקב"ה יזַפֵּם לראות בבניינה ולשמוח בתיקונה וישמרם ויצילם מכל צרה וצוקה ומכל נגע ומחלה ויזכו לביאת משיחינו ולהביא נדבותם לבית המקדש במהרה בימינו בעגלא ובזמן קריב וישלח ברכה והצלחה בכל מעשי ידיהם עם כל ישראל אחיהם ונאמר אמן“. ואחרי כן מברכים ב„מי שברך“ מיוחד את גבאי ארץ־ישראל שבחוצה־לארץ, כל איש ואיש לחוד. ואחרי כן מברכים ב„מי שברך“ את הנשים השולחות כסף לירושלם: ⁶⁸ „מי שברך אבותינו אברהם יצחק

67 כתוב עברית במקור. 68 אף „מי שברך“ זה כתוב עברית במקור.

ויעקב משה ואהרן שרה רבקה רחל ולאה הוא יברך את הנשים היקרות שבחוצה-לארץ היושבות הן בקהלות והן בישובים⁶⁹ בעבור ששולחות מנדבת לבן מממון לנשים עניות אשכנזיות שבירושלם תבנה ותכונן. בשכר זה הקב"ה יצילן מכל צרה וצוקה והעקרות שבהן יזכו לזרע כשר וקיימא. והמעוברות שבהן שלא יפלו פרי בטנן והיושבות על המשבר יצאו מאפילה לאורה. והמניקות אל יחסר חלב מדדיהן ואל תהי אסכרה בילדיהן ויצילו מעין הרע ומרוח[ות] רעות. ויגדלו את בניהן לתלמוד תורה ובנותן ינשאו לתלמידי חכמים. ותמיד יהא שלום בביתם עם בעליהן. ויזכו לביאת משיחנו ולהביא נדבתן לבית המקדש במהרה בימינו עם ישראל אחינו ובאמר אמנ". ואחרי כן מזכירים את הנשמות שנודרים צדקה בעבורן. ואומרים "אב הרחמים", "אשרי", "יהללו".

תפלת מוסף מתפללים כמו בחוץ לארץ. והכהנים חוזרים ועולים לדוכן. אחרי "עלינו" מכריזים על פתיחת ארון הקדש ואומרים "אנעים זמירות" וקדיש. ואחר כך שר החזן בקול "יגדל". ואת בעל ההדלקה⁷⁰ מבקר כל הקהל אחרי התפלה בביתו ומברך אותו שיזכה להדליק את הנר בבית המקדש. ובצאתם מביתו הוא מְזַה לידו כל אחד ואחד מִיְּוֹרְדִים. וכן נוהגים בבעל בית הגון הזוכה לעלות לירושלם. דהיינו כל הקהל מבקר אותו בביתו בשבת הראשונה בבוקר אחרי התפלה ומברך אותו בשבתא טבא. בחור הנעשה חתן קוראים אותו לסעודת "קנס", וכן לחתונה. ואז עובר השמש בבית הכנסת ומְזַה מִיְּוֹרְדִים לידו כל אחד ואחד.

בשבת במנחה מתעטף החזן בציצית. וכל הקהל אחריה, ומברכים על הציצית. בשמונה עשרה אומר החזן "שים שלום" במקום "שלום רב". ואומרים "צדקתך צדק" וקדיש. בקיץ אומרים פרקי אבות, ובחורף "ברכי נפשי"⁷¹ ואומרים "עלינו" וקדיש יתום. כשהחזן קורא בתורה. עליו לקרוא מלה במלה כי מדקדקים מאד שלא יטעה ובפרט בטעמי המקרא. וכן אסור

69 בבשרים. 70 עיין ע"כ להלן בשער ההזכרה. 71 תהלים

לדבר בשעת קריאת התורה. ואין מקריאים באזני החזן, כנהוג בכמה מקומות בחוץ-לארץ. וכן אין מדברים דיבור קל בשעת התפלה.

כל ערב ראש חודש תענית צבור הוא,⁷² וכל הקהל מתענה, וכן מתענה כל הקהל ביום שני וביום חמישי. יש אנשים הרבה המתענים בכל יום. ובערב ראש חודש בשחרית אומר החזן „עננו” בין „גואל ישראל” ל„רפאנו”, ואומרים סליחות של שני וחמשי ושני⁷³ אחרי שמונה-עשרה, דהיינו בערב ראש חודש הראשון אומרים סליחות של יום שני ובערב ראש חודש השני של יום חמישי ובערב ראש חודש השלישי של יום שני השני, וכן בסדר זה. ואומרים „אבינו מלכנו” ו„אל רחום שמך”. ואם ערב ר”ח חל להיות ביום א’ או ביום ג’ או ביום ד’, קוראים בשבת „ויחל”.⁷⁴ ובערב ראש חודש אחרי צהרים מכריזים להתאסף לבתי הכנסת ולומר כל ספר תהילים. ואחרי כן מכריז השמש: „למכירה למשך חדש ימים זכות המצוה להחזיק את עץ החיים”. ספרי התורה בירושלם עשויים כך, שהכסף אינו מחובר לעץ החיים אלא שאפשר להסיר את הכסף כל פעם מהם, וקוראים את הכסף „רמונים”, ובשעת הוצאת התורה מכבדים במצוה לקשט את הספר ברמונים ובטס ובעטרות, וגם את הכבוד הזה מוכרים לחודש ימים. ואחרי התפלה מסירים את כלי הקדש מספרי התורה וסוגרים אותם בארגז ברזל אצל הגבאי בחצר ההקדש. וכן מוכרים לחודש ימים את המצוה ליתן ינן לקדוש,⁷⁵ וכן את הזכות לאמירת תהילים במשך חודש. את כל המצוות האלה מוכרים בערב ראש חודש אחר הצהרים, אחרי שגמרו לומר ספר תהילים כלו. אחר כך אומר החזן „תפלה לעני כי יעטף”,⁷⁶ „יום זה יהי משקל” וכו’, „למנצח על הגיתית”,⁷⁷ ואחר כך

72 על מנהגי ערב ראש חודש בעפת, עיי’ אגרת ר’ שלמה שלומיץ מיינשטערל משנת שס”ח. (בספרי „אגרות ארץ ישראל” עמ’ 108, 209).
73 הימים האלה בשני השבועות שלאחר החגים פסח שבועות וסוכות.
74 שמות ל”ב י”א וכו’. 75 לבית הכנסת. 76 תהלים מזמור ק”ב.
77 י”ב, מזמור ח’.

סליחות עוד לפני שמונה עשרה, כמנהג לערב ראש חודש
במנחה. כי אחרי תפלת שמונה-עשרה כבר מתחיל ראש חודש
ולא מן הראוי לומר בו סליחות. וקוראים בתורה „רחל“,
ובשמונה-עשרה מוסיפים „עננו“ ואומרים אחרי שמונה-עשרה
„שמע ישראל“, „ה' הוא האלהים“, „ה' מלך“ וכו', „עננו אלהי
אברהם“, וקדיש תתקבל, למנצח מזמור לדוד יענך ה' ביום
צרה, וקדיש יתום.

ראש חודש שחל להיות בשבת או ביום ראשון מקדימים
סדר ערב ר"ח ליום חמישי, ומכיון שבלילה אין ראש חודש
מתחיל, אומרים את הסליחות אחרי שמונה עשרה כמנהג ערב
ראש חודש במנחה. ואומרים אבינו מלכנו. וכך המנהג גם
בערב ראש חודש טבת, שאומרים את הסליחות אחרי שמונה
עשרה ו„אבינו מלכנו“. וב„אבינו מלכנו“ אומרים חוץ מבעשרת
ימי התשובה במקום „חדש עלינו שנה טובה“ — „ברך עלינו
שנה טובה“.

חג הפסח נמשך רק שבעה ימים, ויום הראשון ויום השביעי
הם יום טוב, וחמשה ימים חול המועד. יום שמיני של פסח
אצלנו הוא אסרו-חג. ובליל ראשון של פסח אומר החזן, אחרי
שמונה עשרה וקדיש תתקבל, בקול את הברכה „לקרא את
ההלל“ וכל הקהל אומר הלל. החזן אינו שר „הודו“ ו„אנא“,
ולא שמעתי טעם מדוע גומרים את ההלל בליל א' דפסח בבית
הכנסת, אולם מפי אחי כהר"ר גוטמן פורית שמעתי, שהטעם,
כי נאמר במשנה במסכת פסחים בפרק „תמיד נשחט“⁷⁸ שקראו
את ההלל שלש פעמים זה אחר זה בשעה ששחטו את הפסח
ועסקו בקרבן. אחרי הלל אומרים „עלינו“ וקדיש יתום והחזן
שר יגדל. ביום א' דפסח בשחרית מתפללים את הפיוטים כמו
בחוף-לארץ, וקוראים בתורה כמו בחוף-לארץ, ואומרים חצי
קדיש על כל ספר תורה לחוד. לפיכך אין מניחים את ספרי
התורה זה על יד זה על השולחן כמו בחוף-לארץ. אבל אם
מוציאים שלשה ספרי תורה אין אומרים חצי קדיש על הספר.
הראשון, כי קוראים לאחרון מהספר השני. רק בשמיני עצרת.

⁷⁸ פרק חמישי.

והוא שמחת תורה שלנו, אומרים חצי קדיש גם על הספר הראשון, כי קראו בו לחתן תורה. בחול המועד של פסח אין אומרים חצי קדיש על הספר הראשון, כי לרביעי קוראים מן הספר השני. ואם חל יום א' דפסח בשבת, אומרים בו את היוצרות של שבת חול המועד פסח, ואומרים שיר השירים. והשבת שלאחריו אסרו חג שלנו. במוסף מברכים טל, ויום טוב שני של פסח שלכם הוא יום א' דחול-המועד שלנו, וקוראים בתורה מה שקוראים בחוץ-לארץ, ולרביעי קוראים „והקרבתם” כמו ביום שני של חול-המועד. ובשאר ארבעת ימי חול-המועד קוראים כמו בחוץ-לארץ. אין מניחים תפלין בחול-המועד, אבל זולת זה אין הבדל בתפלות חול-המועד בין א"י לגולה. בשביעי של פסח הזכרת נשמות. ואם חל יום א' דפסח להיות בשבת, הרי יום אחרון של פסח שלכם אסרו חג שלנו שחל להיות בשבת כאמור לעיל, וכך נתוסף לנו שבת לספירת העומר, ואומרים כאן את היוצרות עד „איומתי” ובשבת שלאחריו אומרים מ„איומתי” והלאה. ואם רוצים מפרידים אחרי מות וקדושים.

משגמר הקהל את ספירת העומר בבית הכנסת, יש שהחזן חוזר ומברך את ברכת ספירת העומר ואחר כך אומר הקהל „אלהים יחננו”. בין פסח לשבועות אומרים יוצרות כפי מנהג פולין. ובי"ד באייר אין אומרים תחינה כי הוא פסח שני ככתוב בתורה.

חג השבועות הוא רק יום אחד. וקוראים בו מגלת רות. אקדמות אומרים, אבל אין אומרים „יציב פתגם” ו„ארכין”. ויום שני של שבועות אסרו חג שלנו. ואין אומרים תחינה מראש חדש סיון עד שלשה עשר יום בו, כדאיתא בגמרא⁷⁹ כשכל ישראל עלו לירושלם לחג השבועות ולא הספיקו להקריב את כל קרבנותיהם בחג, נתנו להם עוד שבוע ימים אחרי החג להקריב את קרבנותיהם, ולפיכך אין אנחנו אומרים תחינה בשבעת הימים שלאחר החג.

מי"ז בתמוז עד תשעה באב נכנס כל הקהל בכל יום אחר

⁷⁹ במסכת חגיגה, דף ט' עמוד א'.

הצהרים לבית הכנסת וחולצים נעליהם ויושבים על הקרקע, והחזן מתחיל לומר "איכה". ואחרי הפרק הראשון אומר את הקינה הראשונה "שבת סורו מני". ואחר קינה זו אומרים את הקינה "זכור אשר עשר צור בפנים", ואחרי כן "ציון" הראשון. ואחרי כן מזמרים בנגון של אבל את המזמור "על בהרות בבל"⁸⁰ ואחר כך "אלי ציון ועריה". ביום שני מתחילים ב"איכה יעיב" ואומרים את הקינה "שבת סורו מני" ואת הקינה שאחרי "זכור אשר עשה צור בפנים" ואת "ציון" השני ו"על בהרות בבל" כביום הקידם. ומשגמרו את ארבעת הפרקים המתחילים באיכה, חוזרים ומתחילים כדלעיל. ורק בימי ערב שבת שבין י"ז בתמוז לט' באב ובערב ט' באב אין אומרים כלום. בט' באב המנהג כמו בחוץ-לארץ. משבת נחמו ועד ראש השנה אומרים יוצרות כמו בחוץ-לארץ.

לסליחות משכימים כמו בחוץ-לארץ. בראש השנה אומרים פיוטים כמו בחוץ-לארץ. ותוקעים בראש השנה אחרי קריאת התורה אותו מספר הקולות כמו בחוץ-לארץ. וסדר התקיעות במימך במקום ארבעה קולות כל פעם בחוצה-לארץ, תוקעים בירושלם כל פעם עשרה קולות, דהיינו: תרועה שברים תרועה תקיעה. תרועה שברים תקיעה. תרועה תרועה תקיעה.⁸¹ אחרי מוסף תוקעים שלשים קולות כמו בחוץ-לארץ. והחזן אומר "יגדל". ואחרי "יגדל" חוזרים ותוקעים עשרה קולות כמו שתקעו במוסף בתקיעת מעומד, כדי להשלים בכל יום ראש השנה מאה קולות. מנהגי יום הכפורים כמו בחוץ-לארץ.

יום ראשון דסוכות יום טוב, וששה ימים הול המועד. שמיני עצרת הוא שמחת תורה שלנו כאמור לעיל. האתרוגים והלולבים כאן יפים מאד ובזול, ובכל יום מחדשים את ההדסים, ואת ההדסים קושרים ללולב כמו הערבות כל אחד לחוד. ביום ראשון של חול המועד קוראים לכהן "ביום השני" ואותו פרק ללוי, לשלישי ולרביעי. ביום שני של חול המועד קוראים "וביום השלישי", וכך קוראים בכל יום את יומו לכל ארבעת

80 תהלים מזמור קל"ז. 81 הסדר משובש כאן, וצריך להיות: תקיעה שברים תרועה תקיעה, תקיעה שברים תקיעה, תקיעה תרועה תקיעה.

הקוראים. בהושענא רבה אחרי תפלת הַנְּקָר מַלְבִּישִׁים הַשָּׁמַיִם את ספרי התורה במעיליהם, ושמים עליהם את הציץ ואת הכתר, וארון הקדש נשאר פתוח עד מוצאי החג. ומקשטים את בית הכנסת וארבעת קירותיו ואת התקרה בפרוכות יפות ובמעילי תורה יפים, ובודאי חביב הדבר על הקב"ה ועל כל מלאכי השרת. ידמה־נא כל אדם לעצמו מה רבה הזכות של יהודי שהקב"ה זיכה אותו לחיות בירושלם ולראות קדושה זו במו עיניו.

בהושענא רבה בלילה אין אוכלים בארץ־ישראל בסוכה, כי שמיני עצרת הוא שמחת תורה שלנו. בשחרית אומרים את הפיוט של שמחת תורה. אחרי הלל המנהג כמו בחוצה לארץ לשמחת תורה, ובמוסף מברכים גשם. במוצאי שמחת תורה חול, אמנם באסרו חג אין עוסקים במלאכה. משבת בראשית עד פסח אומרים את היוצרות כמו בפולין. ואין אומרים תחינה עד ר"ח חשון. בשבעה בחשון שואלים „ותן טל ומטר". ביום א' חנוכה קוראים בתורה „וידבר ה'" וכו', „דבר אל אהרן" וכו', „יברכך" ועד „נחשון בן עמינדב". ביום שני קוראים לכהן „ביום השני" עד „מלאה קטורת", וללוי עד „נתנאל בן צוער". לשלישי חוזרים וקוראים „ביום שני" עד „נתנאל בן צוער". ואין קוראים בכל יום אלא את היום. ובזאת חנוכה⁸² קוראים כמו בחוצה לארץ עד „כן עשה את המנורה".

הגשמים יורדים בירושלם בחדשים כסלו טבת שבט אדר. ואם לא ירדו גשמים בשפע, גוזרים תענית ואומרים סליחות, ואחרי הסליחות אומרים סליחה מיוחדת שכל בית בה מתחיל ב„היום", ואחר כך אומרים „תתננו" שאומרים בהושענא רבה, וכל זה מתפללים בצעקה ובבכיה גדולה. פורים הוא בי"ד ובט"ו, אבל המגלה נקראת בי"ד בלילה ובט"ו בבקר, כי ירושלם מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. ואת היוצרות של פורים אומרים בט"ו, דהיינו יום א' דפורים חוגגים בירושלם כמו שושן פורים בגולה. ושושן פורים שלכם הוא הפורים האמיתי שלנו. ואם יום א' דפורים חל להיות ביום ששי, קוראים

82 יום אחרון של חנוכה.

את המגלה ב"ד וסעודת פורים עורכים בט"ז. והדין נמצא בהלכות פורים.

בכל יום שני וחמישי אחרי תפלת שחרית ובכל שבת ויום טוב אחרי מנחה הולכים למקום שממול כותל המערבי ומתפללים שם תחת כפת השמים. כי לכותל המערבי גופא אין אנו הולכים מפני הקדושה, כמו שאמרתי לעיל בהקדמה, כפי שנמצא בגמרא: לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי.⁸³ וכל אחד מברך ב"מי שברך" את האנשים הקרובים ללבו ושגמלוהו כל טוב ועתידיים לגמלוהו כל טוב, ונודרים צדקה למענם. וזה סדר התפלות שמתפללים בכותל המערבי: „ואני ברב חסדך אבא ביתך“ עד „ענני באמת ישעך“ והמזמורים קכ"ב קל"ב וקל"ג.⁸⁴ וקוראים פרשת עקידת יצחק⁸⁵ בטעמי המקרא, ואחר כך אומרים: „זכור את המעמד הגדול שהיה במקום הקדוש הזה, אברהם אבינו שהיה בשר ודם כמונו וכבש את יצרו ומדת חסדו ופשט ידו לשחוט את בנו יחידו לקיים כאשר צוית לו, ואתה יי אל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד, יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמיך את כעסיך מעל בניך ויגולו רחמיך על מדותיך ותתנהג עם בניך במדת החסד והרחמים לפניך משורת הדין ותציל עמך ישראל מכל פגע ותקלה וסיבת רעים שהם בעולם. כי די לנו בשפלותינו ובגלותינו שאנחנו בעוונותינו מפורים בארבע פינות העולם והבית הגדול והקדוש חרב בעוונותינו ועיר קדשך חרבה עבור חטאותינו. יהי רצון מלפניך יי אלהינו שתמחול ותסלח על כל רוע מעשינו ותבנה ירושלם עיר הקדש ונדחי ישראל יכנס, והבית הגדול והקדוש תבנה במהרה בימינו ותתגדל כבודו, ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו תמידים כסדרם ומוספיים כהלכתם“. אנא בכח וכו' ברוך שם וכו' מזמור קכ"ו, ר' חנניא בן עקשיא אומר וכו' „עלינו“, קדיש יתום. ביום שאומרים בו תחינה מוסיפים „זכור יי מה היה לנו אוי“ עד סוף הקינה.

כשמכניסים ילד בביתו של אברהם אבינו, צריך אבי הילד

83 עיין לעיל הערה 1. 84 שבתהלים 85 בראשית כ"ב. 86 תפלה

11 כתובה עברית במקור.

לשלם לשררה מס קבוע. ובבית הכנסת מחלקים מטעמים שרויים ביין מבושל וטוב. אין מחתלים את הילד לברית אלא מלבישים אותו בבגדים וה"קוואטר" לוקח את הילד ומוסרו לאבי הילד, והלה עומד על סף בית הכנסת ובנו בזרועו ואומר בקול: "אם אשכתך ירושלם תשכח ימיני תדבק לשוני וכו'", ואחרי כן אומר האב בקול רם "שמע ישראל", והקהל חוזר אחריו, ואחרי כן אומר האב בקול: "ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד" והקהל חוזר אחריו. והאב חוזר ואומר "ה' מלך" והקהל אחריו. ואומר האב "אנא ה' הושיעה נא" וכו' והקהל חוזר וכן פעמים. והאב מברך "אשר קדשנו במצותיו וציונו להכניסו בברית של אברהם אבינו" והקהל עונה: כשם שנכנס לברית וכו'. ומלים את הילד, והאב מברך שהחיינו. אחרי התפלה מזמינים לסעודת ברית מילה.

הבחור שנעשה חתן אסור לו מטעם השררה ללכת לבית כלתו אלא אם הוציא פתקא מהשררה, העולה לו שני ליבן טליר. ולפני החתונה צריך החתן לשלם לשררה שוב שני ליבן טליר. את החופה מעמידים בהשכמת הבקר אחרי התפלה, ובשעת התפלה מושיבים את החתן ליד ארון הקודש ושמים כרים יפים ונוחים על מושבו. ואין אומרים תחינה.

ומאחר שאני עומד בשער התפלה, אכתוב כאן פשט אחד או שנים לענין התפלה, על דרך תשובה ותפלה וצדקה מעבירין את רוע הגזרה. פסוק אחד בפרשת ראה אומר: "כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' אלהיך נותן לך".⁸⁷ ופירש רש"י ז"ל בדרך פשט: שעריך, עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת. וקשה הענין, כי כתוב בפסוק "בארצך" ולמה כתוב "אשר ה' אלהיך נותן לך?" ויש לומר לפי הפשט "שעריך" זוהי ירושלם, כי ירושלם שער השמים הוא, כי מכאן כל התפלות עולות השמימה להקב"ה, כמו שכתבתי בהקדמה. וכוונת רש"י ז"ל "עניי עירך קודמין", עניי ירושלם, שהקב"ה נתן לך, הם קודמין לעניי עיר אחרת, כדאיתא גם בגמרא, שכל חוצה לארץ מחויב לפרנס עניי ארץ ישראל. ואם תאמר "שעריך" לשון רבים, ולמה לא כתוב "כי יהיה בך אביון

בעירך בארצך? ויש לומר. "שעריך" בא לכלול כל הערים שבארץ-ישראל, ולמה פירשתי שעריך: ירושלם? משום שירושלם עיקר ערי ארץ-ישראל הוא, ועיקר הערים היה ועיקר עוד היום בארץ-ישראל. ועוד משום שכל התפלות עולות כאן להקב"ה, ומשום שהשכינה עוד שרויה בכותל המערבי, כאמור לעיל בהקדמה. ופסק כזה שלח מארץ-ישראל לחוצה לארץ קרובי ה"ה הגדול החסיד מרנא ורבנא שהיה נשיא בארץ-ישראל מהר"ר ישעי' הלוי ז"ל הורוויץ שהיה אב"ד בק"ק פראג המעוטרה,⁸⁸ והוא פסק עפ"י הרבה מקומות שבגמרא ובמדרשים ובדינים שעניי עירך פירושו עניי ארץ-ישראל. וגם בשאר מקומות נמצא שגדולה המצוה לתת צדקה ושקונים חלק לעולם הבא ומליצי יושר לפני הקב"ה, כאשר שמעתי פשט בשם הגאון מהר"ר יצחק כ"ץ ז"ל⁸⁹ בעל הטייטש חומש וחתן האשל הגדול הגאון החסיד מרנא ורבנא ר' ליב הגבוה⁹⁰ אב"ד ור"מ⁹¹ דק"ק פראג: בפרשת משפטים כתוב הפסוק: "אם כסף תלוה את עמי את העני עמך"⁹² וקשה למה כתוב, "אם כסף"? וזה הפשט: תלוה מלשון לויה, כאילו כתוב תלוה, וכך כוונת הפסוק: אם כסף תלוה את עמי בתמיה. וכי כסף ילוה את האדם במותו? ועוד שואל הפסוק: ומה נשאר לאדם במותו? ועונה: את העני. מה שתתן לעני, זה עמך וילך עמך וימליך למענך לפני הקב"ה. — כתב בעל "ראשית חכמה":⁹³ "תשובה ומעשים טובים כתריס בפני הפורענות."⁹⁴ וקשה למה "בפני" והיה צריך לומר "לפרענות". וכך הפשט: אם האדם חוזר בתשובה ובמעשים טובים, הם כתריס שלא תבוא עליו שום פורענות. וכך לפי עניות דעתי הפירוש לפסוק בישעיהו נ"ח:⁹⁵ "והלך לפניך צדקך", וקשה: מאי "לפניך". וזה הפשט:

88 מחבר הספר. שני לוחות חברית". אגרתו מא"י מסנת שפ"ב (סוף 1621) עיין בספרי "אגרות ארץ ישראל" עמ' 210—221. 89 את הטייטש חומש "צאינה וראינה" חיבר ר' יעקב בן ר' יצחק. 90 המכונה בשם "מהר"ל מפראג". 91 אב בית דין וריש מתיבתא (ראש ישיבה). 92 שמות כ"ב כ"ד. 93 ר' אליהו בן ר' משה די ויראש. ספרו נדפס בפעם הראשונה בוויניציאה בשנת של"ט (1570). 94 אבות פרק ד' משנה י"א. 95 פסוק ח'.

יש בני אדם המסרבים לתת צדקה, אבל אם באה עליהם צרה או מהלה, רוצים הם לפזר את ממונם בחשבם שצדקה תציל ממות. והצדקה עומדת לפני הצרה שלא תבוא, וזאת כוונת „לפניך“: בטרם שתבוא הצרה תן צדקה, והיא מעכבת את הצרה מלבוא. ואם תתן צדקה בכל זאת, תדע שהכוונה תהא לשם שמים, ושהמשיח יבוא בזכות הצדקה, ככתוב בישעיהו פרק א' ⁹⁶ „ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה“, והפשט לפי עניות דעתי: ציון, עיר ציון, במשפט תפדה, והמשפט גורם שהעיר תבנה, כי עץ ואבן לא חטאו. ושביה: אלה הם שחטאו וישובו לשם, אם ישובו בצדקה, כלומר אם יתנו צדקה. ואשרי למי שיזכה ליתן צדקה ובפרט לעניי ארץ־ישראל המתפללים יומם וליל בעד כל ישראל שבגולה והיושבים בבית המדרש יומם וליל כדי לקיים את הפסוק: והגית בו יומם ולילה. ⁹⁶ והקב"ה ישמור את כולם ויחזק את לבם ליתן צדקה ובפרט לאנשי ארץ־ישראל ויזכרם שיעלו בעצמם את גדבותיהם לירושלם עיר הקדש אמן. כן יעשה האל.

השער השלישי, הוא שער הלמוד

בשער הזה יודיע את סדר הלמוד בירושלם.

כתוב בפרשת שופטים: „האנשים ללמוד והנשים לשמע.“ ⁹⁷ וכן המנהג בירושלם. בבקר אחרי התפלה נכנסים האנשים לבית המדרש הגדול הקרוי „ישיבה“ ולומדים בכל יום שלש שעות ולפעמים יותר ומפלפלים בגמרא ופירוש ותוספות ואשרי. ⁹⁸ ואלה שאינם יודעים בפלפול, שומעים או מתרגמים לעצמם עד שיבינו. והנשים הצדקניות עומדות בחוץ ושומעות את הלימוד וקוראות תפלות בלשון אשכנז עד שאומרים קדיש. ויש אנשים היושבים בבית הכנסת כמה שעות ולומדים שם, ובעזבם את הישיבה נכנסים לכמה בתים ולומדים שם עוד שעה

96 פסוק כ"ו. 96* יהושע א' ח'. 97 הכוונה לפסוק בפרשת וי"ך (דברים ל"א י"ב): הקהל את העם האנשים והנשים והטף וכו', ועל פסוק זה דרשו חז"ל: אנשים באים ללמוד, נשים באות לשמוע. (מסכת חגיגה דף ג' עמוד א'). 98 עירוש ר' אשר בן ר' יחיאל על התלמוד.

אחת או לפעמים יותר. ובצהרים מתאספים התלמידים בבית המדרש הקטן ולומדים גמרא ומשניות עד שעת לאסר, ⁹⁹ והיא שעה אחת לפני מנחה. חבורה אחרת של תלמידים לומדים בצהרים בבית המדרש הגדול ועוסקים שעה אחת בפוסקים. שעה אחת לפני מנחה נכנסים כל בני הישיבה לבית המדרש הגדול ולומדים רב אלפס עד זמן תפלת מנחה. אחרי מנחה לומדים כל בני הישיבה בחצר בית הכנסת שעור משניות. ובכל מקום הלומדים עומדות הנשים הצדקניות בחוץ ומקשיבות ללימוד. כך המנהג מדי יום ביומו. אך ביום החמישי בבוקר לומדים פרשת השבוע עם פירוש רש"י ז"ל. ואור ליום הששי נשארים תלמידים הרבה, ישמרם צורם, כל הלילה בבית המדרש הגדול ועוסקים בפרשת השבוע עם רש"י ובזוהר ובספרי קבלה אחרים, ונשים צדקניות תורמות שמן למאור כנדבת לבן. בליל שבועות ובליל הושענא רבה לומדים כל הלילה בבית המדרש תיקון הלילה. כך נוהגים ללמוד ברוך השם בכל הבתים כל היום וגם בהשכמת הבוקר, כראוי ללמוד למען שמו של הקב"ה, ובלבב שלם וביראה גדולה. בשבת שתי שעות לפני המנחה נכנסים לבית המדרש ולומדים פרשת השבוע עם רש"י ומדרשים וגומרים מה שלא הספיקו ללמוד ביום החמישי בבוקר.

העולה לירושלם חייב לקרוע קריעה פעמים, פעם על העיר ירושלם בראותו את העיר מרחוק, ופעם בראותו את חורבן בית המקדש, ואומרים קצת קינות ואיכה.

קבר זכריה הנביא נמצא במורד הר הזיתים קרוב לבית החיים שלנו מול הר המוריה, מקום בית המקדש. ולא רחוק מבית החיים שלנו נמצאים שני חורים, זה על יד זה, בתוך הסלע, ואומרים שאחד מהם פי גיהנם, כמו שנאמר בגמרא שפי גיהנם נמצא בירושלם. ¹⁰⁰ קבר זכריה הנביא רחב מאד, ומרובע, וגבוה מאד, וחצוב באבן אחת של הר הזיתים מול בית המקדש. לא רחוק ממנו בנין אחר, ויד אבשלום שמו. בהר

⁹⁹ אֶל־עֶסֶר בְּעֶרְבֵית תְּפִילַת מִנְחָה י"ט הַסּוֹסְלִטִים. ¹⁰⁰ במסכת עירובין, דף י"ט, עמוד א'.

הזיתים קבר חולדה הנביאה ועליו בנוי ארמון. הר ציון בירושלם, ושם קברי מלכות בית דוד ועליהם בנוי ארמון. ובמורד הר ציון במערה גדולה זורמים מי השלוח, ואל המים יורדים במדרגות רבות. לא רחוק מכאן באר יואב. וקבלה בידינו שאם יורדים גשמים ובאר יואב מתמלאה מי גשמים, הרי בדוק ומנוסה שהשנה תהיה טובה. קבר רחל הצדקת במרחק מיל וחצי מירושלם, באמצע השדה לא רחוק מבית לחם כמו שנאמר בתורה.¹⁰¹ בחול המועד של פסח ובל"ג בעומר¹⁰² מרבים לצאת אנשים ונשים, זקנים עם נערים, ישמרים צורם, לקבר רחל, ברגל או ברכיבה. ושם מרבים בתפילות וגם דורשים דרשות, ורוקדים מסביב לקברה, ואוכלים ושותים שם. מעל קברה נמצאת כפה גבוהה, ולצד אחד פתוחה הכפה ונכנסים לחצר גדולה מוקפת חומה. זכותה של רחל וזכות כל קברי הצדיקים והצדקניות האחרים שבא"י תגן עלינו ועל כל ישראל, אמן.

הרוצה לרכב מירושלם אל כל קברי הצדיקים והצדקניות שבארץ ישראל, צריך להוציא לכל הפחות עשרים ליבן טליר להוצאות הדרך ובכלל זה אוכל ומכסים. כי הקברים רחוקים זה מזה כל פעם כשלשים מיל. יש קברים שקוראים כוכין, וצורתם כתנור חצוב בסלע, ובהם מכניסים את המת על לוח וסותמים וגודרים את החור. כן מצינו במשנה שלפנים כן היה המנהג. ויש קברים כמו בחוצה לארץ, ובהם אין עושים ארון עץ, אלא במקום הקרשים שמים לוחות אבנים אל תוך הקבר, ואחרי שהורידו את המת לתוך הקבר נותנים עפר על פני המת ומכסים אותו באבנים גדולות כגולל. ואחר כך ממלאים את הקבר עפר כמו בחוצה לארץ. ואשר תשיג ידו יגדור את הקבר באבנים ויניח מצבה עליו. על המצבה חוקקים את שם הנפטר ואת מעשיו הטובים. ומי שאין לו כסף, ישים על הקבר אבנים קטנות. וצורת הקבר עם גדרו כארון של מת. כשגושאים את

101 בראשית, ל"ה י"ט. 102 כאן היריעה היחידה על הליכה לקבר רחל בל"ג בעומר, כי בדורות האחרונים הולכים בירושלים לקבר שמעון הצדיק

המת לבית החיים, מניחים את המטה על הארץ בשליש הדרך, וחזן הקברנים אומר פסוקים השייכים לענין ואומרים קדיש. שמש הקברנים קורא את אנשי המשמר ללוות את המת, אפילו אם אנשים הרבה מלווים אותו. בית החיים הוא מחרץ לעיר במורד הר הזיתים ומול הר המוריה, מקום עיר ירושלים, ובצאתך את העיר תבוא ישר לבית החיים. ובזמן תחית המתים נקום מקברותינו וממולנו מקום בית המקדש. אין אומרים „הצור תמים“. מספידים כמו בחוצה לארץ. לפני הקבורה מניחים את המת על מטתו במרחק מה מן הקבר ומספר אנשים מקיפים את המת שבע פעמים ובכל הקפה אומרים „יושב בסתר עליון“ כולו וגם שאר תפלות השייכות לקבורת המת כדי לגרש את הטומאה, ואחר כך קוברים. המנהג לאכול ולשתות בבית האבל אחרי הקבורה ולברך ברכת אבלים בשעת סעודת ההבראה. ביום השלישי יש מנהג שהאבל אופה ככרות קטנות של לחם לבן ושולח שתי ככרות בידי השמש לכל בעל בית. ואוכלים אותן לעלוי הנשמה הטהורה. וככלות שנת האבל אופים שוב ככרות לחם כאלה, ובגמר י"א חדש של אמירת קדיש מלוים את האבל לבית החיים וליד הקבר דורשים דרשה ומסיימים בזה את שנת האבלות.

במרחק תחום שבת מק"ק¹⁰³ דמשק נמצא כפר ושמו דיובר,¹⁰⁴ והמקום מהלך יומיים מארץ-ישראל, ושם בית כנסת גדול, עומדים בו לארכו עמודי אבן הרבה עם קשתות. ובמזרח רואים שלשה שקעים זה ליד זה, ובכל שקע אצטבאות-עץ ובהם עומדים ספרי תורה. כל ספר וספר מוקף נרתיק-עץ ובהם „תיק“. הנרתיק מכוסה בגד. לפני פתחו של כל שקע תלויה פרוכת, והשקע [שמאחורי הפרוכת] קרוי ארון הקדש. ומהשקע שבצד דרום יורדים למערה קטנה, ואפילו אם רב מספר האנשים היורדים למערה, לא יהא צר בה המקום, כי היא המערה בה הסתתר אליהו הנביא, ככתוב בספר מלכים א' פרק י"ז. ועד היום הזה נמצא החור בו הביאו לו העורכים מאכל

103 מקהל קדוש. 104 ג'ובר. ועל הישוב היהודי בכפר זה עיי': בויצבי, יסוד ישוב תרצ"ז חלק ב' עמ' 120—121.

ומשתה ואפשר לתחוב את היד לתוכו. ובכל הימים שבהם קוראים בתורה, ובפרט בשבת ויום טוב, יוצאים לשם יהודים הרבה מדמשק, הן תושבי המקום והן אורחים, להתפלל בבית הכנסת הזה. דיובר היתה פעם עיר גדולה וקהלה גדולה ועכשו ישוב קטן. קבלה בידיהם שלא נבנה בית כנסת זה על ידי בן אדם. כי כאשר הגיעו האנשים הראשונים למקום הזה, והנה בית הכנסת עומד לפניהם, כאילו נוצר מאין. כמאתים ספרי תורה נמצאים שם. כל רצפת בית הכנסת הזה מכוסה מחצלות קש, ולפני הכניסה לתוכו חולצים את הנעלים ויושבים על הקרקע. ושם המנהג שהשמש מביא לאיש הנקרא לעלות לתורה טס של כסף לאות שרוצים לכבדו בעליה. וברדתו מעל הבמה מחזיר הקרוי את הטס לשמש.

יש אומרים שבסביבת ירושלם נמצאת חצר המטרה שבה נעצר ירמיהו הנביא, ככתוב בספר ירמיהו ל"ב. ועמודי אבן חצובים מן הסלע נמצאים שם עד היום הזה וחורים בעמודים, ושם היה עצור. ומעל לסלע קברו של ישעיהו הנביא וירמיהו הנביא ועוויה המלך.

השער הרביעי, הוא שער ההזכרה

מנהג בירושלם להזכיר נשמות בכל שבת ויום טוב, והרוצה יזכיר בכל יום. ואיש איש מזכיר את ידידיו שהלכו לעולמם, ונודרים צדקה לעלוי הנשמות הטהורות. מזכירים נשמות בקול רם בזה הלשון: „יזכור אלהים לטובה נשמת ר' פלוני בר פלוני עבור שפלוני בר פלוני נתן צדקה בעד הזכרת נשמתו. בשכר זה תהא נשמתו צרורה בצרור החיים עם שאר נשמות צדיקים וצדקניות אמן". ומזכירים גם נשים שנפטרו. ומנהג להדליק נר לעלוי הנשמות הטהורות אחר גמר שנת האבילות. ומי שיש לו יארצייט, לו זכות ההדלקה, דהיינו, ליתן שמן לכל המנורות והכוסות שבבית הכנסת, ומדליקים אותן בשעת תפלת מעריב. ואחרי מעריב מכבים אותן, וחוזרים ומדליקים אותן לשחרית והן דולקות כל היום. ובליל שבת ויום טוב אין מכבים. וחיוב לברך ב„מי שברך" את האיש או את האשה

שלהם זכות ההדלקה. ומתפללים יזכור לנשמה הטהורה שבעבורה מדליקים. ובספר הגבאים רשום למי ומי זכות ההדלקה בשבת או ביום טוב וכיוצא בזה בחול המועד או בראש חודש. והנרשם בספר הגבאים נודר צדקה בשכר זה. הוצאה לשמן די הדלקה כזו עולה חצי רייכס טליר. בז' אדר זכות ההדלקה לגבאים יצ"ו¹⁰⁵ לעלוי נשמת משה רבנו עליו השלום שנפטר בז' אדר. ונר תמיד דולק בבית הכנסת על חשבון הגבאים יצ"ו. והוא דולק בימי חול ושבת, יומם ולילה, ולא יכבה במשך כל השנה. ולכל בעל בית ולכל בעלת בית בבית הכנסת נר תפלה לשנה תמימה, ובשבת נר שבת הדולק כל השבת, ובכוסות דקות.

מי שמת לו מת, משלם לשררה סכום כסף, אבל אם היה הנפטר מקבל צדקה בחייו פטור הקרוב מלשלם. לנפל אין משלמים.

תם ונשלם ספרנו / הקב"ה ישלח משיחנו / להביאנו לארצנו / במהרה בימינו / אמן כן יהי רצון.¹⁰⁶

„חסל סידור מנהגי ירושלם עיר הקדש כהלכתו / כאשר זכיתי לסדר אותו / כה יזכה י"י את אחינו כל בית ישראל לביאת ארץ־ישראל ולעשותו / זך שוכן מעונה — קומם קהל מי מנה¹⁰⁷ / קרב נהל נטעי כנה / פדוים לציון ברנה / זאת היא התחינה / מימים ימימה / להמחבר הכותב בנעימה.“
„ותפלה למשה בן החסיד מהור"ר ישראל נפתלי ז"ל מק"ק פראג המעוטרה הנקרא בפי כל משה בן מהר"ר הירש פוריית מתושבי קרתא קדישא ירושלם תובב"א.“

105 ישמרם צורם וקונם. 106 מכאן ואילך, שתי הפסקאות האחרונות כתובות עברית במקור. 107 ישראל, שעליו נאמר: מי מנה עשר יעקב (דברים כ"ג י').